

HEB JE NOU JE ZIN!

Marc van Oostendorp

Heb je nou je zin!

Een zoektocht naar de
mooiste, langste, diepste en laatste zinnen

2013 Prometheus · Bert Bakker Amsterdam

© 2013 Marc van Oostendorp
Omslagontwerp [...]
Foto omslag/Illustratie
Foto auteur
www.prometheusbakker.nl
ISBN 978 90 351 3786 8

Inleiding – De aarde is een bol

Ieder mens spreekt elke dag honderden zinnen uit. Er is nooit geteld hoeveel precies, maar volgens sommige schattingen zegt een mens op een dag ongeveer 20.000 woorden; dat zijn minstens 1500 zinnen. We horen nog eens een veelvoud daarvan en hoeveel we er alleen maar denken, is al helemaal nooit onderzocht. Zinnen zijn overal om ons heen én overal in ons.

We krijgen natuurlijk allerlei informatie over de wereld binnen via onze zintuigen, maar ergens in onze geest moeten we die informatie ordenen en samenbrengen. Ook dat doen we vaak in zinnen, of in ieder geval in geordende gedachten die veel op zinnen lijken. De mens is een dier dat zinnen maakt.

Zonder zinnen zouden we onze grip op de wereld en ons verband als menselijke samenleving verliezen. We zouden de wereld wel kunnen zien, maar er geen samenhang meer in ontdekken. Neem de mens zijn zinnen af, en zijn leefgebied schrompelt ineen tot datgene wat hij hier en nu kan zien en ruiken en proeven. Wij mensen kunnen in het eindeloze, chaotische en onbegrijpelijke universum alleen overleven doordat we zinnen hebben waarin we de indrukken van verschillende zintuigen kunnen samenbrengen – kleine kader-tjes waarin alles zijn eigen plaats heeft.

Tegelijk creëert iedere zin zijn eigen wereld. Een zin introduceert je in een microkosmos die je op zichzelf kunt beschouwen, los van de context waarin hij misschien ooit gezegd is. Er is altijd een onderwerp van de zin – altijd iets of iemand op wie de aandacht wordt gevestigd – en er is altijd

een gezegde, iets wat er over dat onderwerp gezegd wordt. Iedere zin is een wereldje waarin er iets met iemand gebeurt.

We hebben zinnen nodig in onze samenleving om met elkaar te kunnen communiceren, en tegelijkertijd zijn zinnen vehikels van het denken. Hoe kan dat? Wat zijn dat voor wonderlijke dingen, die zinnen, dat ze dat allemaal kunnen? En waarom praten mensen zo zelden over de wonderen van de menselijke zin? Waarom staan de kranten en de discussieforums op internet wel vol met zinnen en vragen, maar nooit met vragen naar wat zinnen zijn?

Dat zijn de vragen waar ik in dit boek op wil ingaan. De vorm van dit boek is daarbij zoals ik de vorm van de zin zie: die van een ouderwetse sinterklaassurprise, een cadeautje waaromheen talloze lagen van inpakmateriaal zitten. Dege-
ne die een zin leest of schrijft, moet allerlei lagen uitpakken voor hij uitkomt bij hetgene waar het allemaal om te doen is – de gedachte die de spreker heeft gehad. Dat uitpakken doen we telkens en onbewust, iedere keer als we een zin lezen. (Overigens vindt u een verantwoording van de gebruikte bronnen voor dit boek en tips om verder te lezen op de website www.hebjenoujezin.nl.)

Het cadeautje is de eigenlijke gedachte: een aantal ideeën die de spreker of de schrijver al dan niet op een originele manier heeft samengevoegd. Hij dacht aan de aarde en hij dacht aan een bol en liet die twee begrippen samenvallen, en een gedachte was geboren: ‘de aarde is een bol’. Over de manier waarop we zulke gedachte zinnen vormen zijn elegante theorieën ontworpen, die ik tegen het eind van het boek uitleg. Voor het zover is, wil ik in enkele tientallen hoofdstukjes evenzoveel lagen verpakkingsmateriaal van de zinnen scheuren. Want door zinnen te zeggen doe je meer dan gedachten uitdrukken. Je laat horen wat je van je gesprekspartner vindt.

Hoe goed je je publiek kent. Hoe prettig je je voelt terwijl je aan het praten of het schrijven bent. Waarom je deze zin uitgerekend nu zegt tegen uitgerekend deze persoon.

Ieder verpakkingslaagje bespreek ik aan de hand van een concrete zin: een mooie, of interessante, of alledaagse, of opvallende, of bekende zin die een van de vele laagjes illustreert die iedere zin eigenlijk heeft. Dat zijn puur taalkundige laagjes, maar ook laagjes die te maken hebben met psychologie, of filosofie, en allerlei andere manieren van denken over taal die er de afgelopen eeuwen ontwikkeld zijn. Iedere menselijke zin is een cadeautje. Het uitpakken kan beginnen.

In het stadion wordt tot diep in de nacht gedanst

Wat is een zin? Dat is nog niet zo makkelijk te definiëren. Je zou kunnen denken dat het iets met leestekens te maken heeft: als er een punt staat, of een vraag- of uitroepteken, dan heb je een afgeronde zin.

Maar zo'n idee werkt alleen voor geschreven taal. De meeste talen op de wereld worden nooit geschreven, maar ze hebben wel zinnen. En zelfs in talen die we al wel een paar honderd jaar schrijven, zoals het Nederlands, worden er oneindig meer zinnen uitgesproken dan geschreven. (Ik schatte zojuist dat een gemiddeld mens 1500 zinnen per dag uitspreekt. Zelfs een heel ijverige schrijver haalt dat niet, zeker niet iedere dag.) Er moet een definitie te vinden zijn van een zin die ook de gesproken zin omvat.

In gesproken taal zijn de grenzen tussen twee zinnen lang niet zo gemakkelijk aan te wijzen als in geschreven tekst. Iemand die praat, praat meestal maar door. Het gebeurt zelden dat iemand precies tussen twee zinnen een pauze legt

– terwijl iemand juist best halverwege een zin kan, eh, pauzeren.

Zelfs in geschreven taal voldoen de punten en de uitroep-tekens eigenlijk niet, bijvoorbeeld omdat je een zin altijd kunt toevoegen aan een andere zin. ‘Jij belooft dat je morgen komt’, dat is niet één zin zoals ‘Jij belooft dit’ dat is. Misschien kun je het ook niet als twee zinnen rekenen op dezelfde manier als waarop je dat kunt doen voor ‘Je komt morgen, je belooft dat’. Maar ‘dat je morgen komt’ is wel degelijk een zin.

We zouden het op een andere manier kunnen proberen, door meer naar de inhoud te kijken. In de zinsontleding die op school wordt uitgelegd, heeft iedere zin in ieder geval een onderwerp (‘ik’) en een gezegde (‘loop’). Dat begint er al meer op te lijken. We definiëren de zin nu op een inhoudelijke manier: een zin is een combinatie van een onderwerp en een gezegde. Toch valt ook hier wel het een en ander op af te dingen. In de eerste plaats vallen ‘Vollek?’ en ‘Brand!’ nu ineens weer af als zinnen.

Maar belangrijker nog: in sommige talen is het onderwerp helemaal niet verplicht voor een goede zin. In het Italiaans kun je bijvoorbeeld een zin maken met alleen maar een verbogen werkwoord (*Penso*, ‘ik denk’) en datzelfde geldt voor allerlei talen over de hele wereld.

Zelfs het Nederlands laat het toe, zij het onder een aantal strikte voorwaarden:

– In het stadion wordt tot diep in de nacht gedanst.

Nu hebben zulke zinnen, zowel de Italiaanse als de Nederlandse, in ieder geval wel allemaal een verbogen werkwoord. Is dat dan de minimale voorwaarde? Dat iedere zin in ieder

geval een verbogen werkwoord heeft? Niet wanneer we inderdaad ook bijzinnen willen meerekenen, want die hebben niet altijd een eigen verbuiging:

- Je belooft dat je morgen komt.
- Je belooft morgen te komen.

‘Morgen te komen’, dat kun je net zo goed een zin noemen als ‘dat je morgen komt’, ook al ontbreken het onderwerp én de verbuiging op het werkwoord.

Het is dus misschien het werkwoord dat vormelijk de kern vormt van iedere zin, maar bijna ieder werkwoord impliceert vanzelf zoiets als een onderwerp: een werkwoord beschrijft een handeling (‘kietelen’) of een staat van zijn (‘zweven’) en daarbij denk je altijd aan iemand die kietelt en iemand die zweeft (en in het eerste geval zelfs ook nog aan een gekietelde persoon).

Dat is wat een zin uiteindelijk is: een eenheid van inhoud – een gezegde en een onderwerp bij elkaar die samen een gedachte uitdrukken. Je kunt die gedachte samenstellen, je kunt de ene gedachte (de gedachte aan het morgen komen) invoegen in de andere gedachte (de gedachte dat jij iets belooft). Er zijn evenveel menselijke gedachten als er zinnen zijn, althans als we ervan uitgaan dat iedere gedachte in een zin kan worden uitgedrukt en er geen zinnen zijn zonder een – misschien volkomen onbenullige – gedachte. Iedereen heeft natuurlijk wel eens de ervaring dat je iets dacht wat je niet goed kon verwoorden, maar dat betekent niet dat het absoluut onmogelijk is om dat ooit te doen, zij het misschien in een enorme zin.

Door zinnen te bestuderen, bestuderen we dus menselijke gedachten. Een zin is een *hoorbare* of *zichtbare* gedach-

te: hoorbaar wanneer hij wordt uitgesproken, zichtbaar wanneer hij geschreven staat, of wanneer hij in gebarentaal wordt geuit. (Er zijn trouwens ook *voelbare* gedachten, want er is een kleine gemeenschap van mensen die doof én blind zijn, maar wel in taal kunnen communiceren. Zij doen dit door elkaars handen te nemen en te voelen hoe deze bewogen worden. De wetenschap heeft laten zien dat de taal die op deze manier gebruikt wordt een volwaardige taal is.)

Dat taal vorm geeft aan gedachten is beslist geen nieuwe idee. Het is juist misschien wel een van de oudste ideeën van de mens over zijn taal – een idee dat we zouden kunnen traceren tot de Griekse filosofen. Het begon in de zeventiende eeuw vorm te krijgen, toen de grammatici van Port-Royal, een Frans klooster, een nieuwe methode opzetten om talen te leren. Iedere cursus in een vreemde taal bestond volgens die monniken uit twee blokken. Het eerste blok was hetzelfde voor alle talen: je leerde er wat de structuur was van een menselijke gedachte, omdat alle talen weerspiegelingen zijn van die menselijke gedachten, en omdat alle mensen op dezelfde manier denken (de inhoud is wel verschillend, maar de vorm is hetzelfde). Vervolgens leerde je dan in een specifieke cursus hoe de taal die jij zou willen leren in kwestie de pure gedachte op geheel eigen manier vervormd en verbeterd had.

Dat was geen slecht idee, behalve het laatste stukje. Want de verschillen tussen talen in de manieren waarop ze zinnen maken, zijn, zoals we er nu tegenaan kijken, geen *verbasterde* vormen; ‘verbasterd’ is een te negatief woord. Als je goed kijkt, is er altijd een reden voor iedere eigenaardigheid. Iedere zin is zoals hij is omdat hij zo moet zijn. Wanneer je iets aan de vorm verandert, verander je iets aan de inhoud. Het is heel mooi en nuttig werk om andermans teksten en zinnen

te corrigeren, maar ik wil zinnen vooral begrijpen, en je kunt alleen begrijpen wat je serieus neemt en niet wilt veranderen. Mijn houding in de wereld van de zin is in dit boek die van de sympathieke lezer: iemand die ervan uitgaat dat alles wat in een zin staat, daar staat om een bepaalde reden.

Helaas wordt in taalzaken zo'n houding, de houding van de ideale lezer, wel eens versleten voor laksheid en overtrokken zachtmoedigheid. Een echte kerel staat op wanneer hij een zin hoort en zegt: 'Ja, hoor eens even, zo gaat dat niet! U zegt weliswaar dit-en-dat, maar u hoorde daar toch echt zus-en-zo te zeggen!' Een ware taalliefhebber in die gedachtewereld verbetert andermans zinnen; maar ongeduldig verbeteren verhindert vaak dat je begrijpt waarom er staat wat er staat. De oorspronkelijke zin is daarmee voor altijd weg.

U bent alweer vijf minuten te laat!

Als zinnen gestolde gedachten zijn, hoe komt het dan dat talen inderdaad van elkaar verschillen? Daar zijn minstens twee redenen voor. De eerste is dat zinnen niet alléén hoorbare gedachten zijn – dat wil zeggen puur private hersenspinsels die toevallig via tong en lippen de lucht in dringen – maar dat we die vormgegeven gedachten natuurlijk ook gebruiken: in een gesprek, om iets af te dwingen bij iemand anders, of om hem of haar ergens van op de hoogte te stellen; om te laten zien wat voor ingewikkelde dingen je wel weet, hoe goed je op de hoogte bent van de geschiedenis van je taal en van je volk, welke schrijvers je allemaal gelezen hebt, hoe grappig je een ongeschoolde arbeider kunt nadoen. Met andere woorden: zodra gedachten uitgesproken worden, worden ze ook onderdeel van een cultuur. En omdat culturen van elkaar

verschillen, verschillen de dingen die je met zinnen kunt doen, ook van de ene tot de andere cultuur.

Ook de tweede reden waarom talen van elkaar verschillen, heeft met cultuur te maken: iedere zin is opgebouwd uit woorden en die woorden zijn onderling verschillend tussen talen. Je moet als je een taal leert van alles en nog wat leren over ieder woord. Niet alleen moet je weten dat ‘maan’ in het Duits *Mond* is, en in het Frans *lune*, je moet ook weten dat *Mond* mannelijk is (*der Mond*) en *lune* vrouwelijk (*la lune*). Het woord ‘zon’ is in het Frans dan juist weer mannelijk (*le soleil*) en in het Duits vrouwelijk (*die Sonne*).

Dat op het oog wat oppervlakkige weetje zegt subtiel iets over de wijze waarop Duitsers en Fransen denken over die begrippen. Duitsers die in een experiment een plaatje van de zon moeten beschrijven, gebruiken vaker termen die als vrouwelijk worden gezien (laten we zeggen: ‘vriendelijk’, ‘warm’, ‘zacht’) terwijl Fransen ‘mannelijke’ termen gebruiken (‘hard’, ‘streng’; de beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn op zich nogal clichématig). Terwijl het omgekeerde gebeurt bij het beschrijven van de maan; die is juist voor Duitsers eerder een mannelijke figuur dan voor Fransen.

Doordat ideeën in woorden moeten worden gegoten en doordat woorden cultuurvoorwerpen zijn – bedacht door mensen, gebruikt voor het onderlinge verkeer tussen mensen – veranderen gedachten dus ook in cultuurproducten zodra ze in woorden gegoten worden. En omdat alle culturen van elkaar verschillen, verschillen ook de talen.

Daarom zijn zinnen alles wat we hebben. Ze bepalen onze manier van denken, en maken daarmee een cruciaal onderdeel uit van de menselijke natuur, en van de cultuur. Er zijn de laatste tijd breingeleerden die beweren dat ‘we’ ons brein zijn.

We zijn echter minstens evenzeer onze *zinnen* als ons brein.

Natuurlijk zitten onze gedachten en daarmee onze zinnen in ons brein, of zijn ze het product van dat brein. Maar doordat wij mensen taal hebben, doordat we gedachten in zinnen kunnen gieten en die met elkaar delen, kunnen we dingen delen tussen het ene brein en het andere. Doordat we zinnen hebben, zitten 'we' niet alleen maar opgesloten in ons eigen brein.

En dan is er natuurlijk nog iets geheimzinnigs met zinnen: ze lijken een bedoeling te hebben. Wanneer ik tegen de buschauffeur zeg: 'U bent alweer vijf minuten te laat!', dan gebeurt er van alles in het hoofd van die chauffeur, en dat is niet alleen maar omdat hij informatie aan het verwerken is. Die informatie had hij strikt genomen waarschijnlijk zelfs al. Het is omdat hij meent dat ik met mijn zin iets bedoel, dat ik er iets mee wil zeggen (dat ik het heb opgemerkt, dat ik een bittere wrok tegen hem heb, dat ik hem nu echt ga aanklagen). En bedoelingen, die hebben hersenen niet.

Evenzo zijn hersenen in het wereldbeeld van de moderne biologie niet creatief. Ze kunnen geen zin maken uit het niets, geen gloednieuwe zin, geen zin die nog nooit iemand gehoord heeft. Hersenen hebben *functies*: wanneer ze een opgave krijgen, kunnen ze die al dan niet succesvol uitvoeren. Maar waar de creativiteit, de mogelijkheid om bestaande zaken samen te nemen in een geheel nieuw en onverwacht verband, vandaan komt, dat begrijpt niemand.

Het antwoord van veel moderne wetenschappers is dat bedoelingen en creativiteit dan ook illusies zijn. Bedoelingen reconstrueren je hersenen achteraf: de mens doet iets, en razendsnel bedenkt hij er een 'bedoeling' bij waarom hij dat doet. Er zijn allerlei experimenten die dat zouden laten zien. Proefpersonen kregen bijvoorbeeld prikkels om een bepaald

plaatje te kiezen. Die prikkels waren zo subtiel dat de proefpersonen zich er niet van bewust waren – en dus verzonnen ze achteraf een of andere reden waarom ze nu juist deze keuze gemaakt hadden (‘ik houd nu eenmaal van blauw’).

We hebben in dat wereldbeeld geen vrije keus en geen vrije wil, en daarmee ook geen creativiteit. William Shakespeare had nu eenmaal een bijzonder brein en hij bevond zich in bijzondere omstandigheden. Wanneer u het brein van William Shakespeare had gehad, en u had ook op het juiste moment in The Globe in Londen gewerkt, had u ook alle zinnen van *Hamlet* geschreven.

Dat is mogelijk allemaal waar. Misschien zijn we uiteindelijk marionetten die aan de touwtjes van de materie hangen, die alles voorbeschikt. Maar zelfs dan hebben we gedachten en spreken we zinnen uit, en over die gedachten en die zinnen valt een heleboel te zeggen zonder dat je die dingen precies herleidt tot het vuren van individuele neuronen. Het is ons door de uitvinding van de zin gelukt om in ieder geval een deel van onze gedachten buiten ons brein te krijgen, en ze daarmee het gedeelde eigendom van groepen mensen te maken.

Ik ben makelaar in koffi

Zinnen kun je alleen maar begrijpen door aan te nemen dat mensen bedoelingen hebben – dat nooit iemand een zin zo maar en voor niks de wereld in slingert. Het is theoretisch best mogelijk dat Eduard Douwes Dekker op een dag noodzakelijkerwijs de pen in de hand nam, allerlei bewegingen met zijn arm maakte en uiteindelijk moest constateren dat daar stond:

- Ik ben makelaar in koffi en ik woon op de Lauriergracht No. 37.

Het is mogelijk dat de schrijver zich toen maar Multatuli noemde en voor zichzelf een bedoeling verzonnen heeft bij die eerste zin van *Max Havelaar* – de bedoeling om ons een miezerige Hollandse kruidenier voor te toveren, om die kruidenier door middel van zijn eigen gebazel belachelijk te maken, te laten zien hoe de Droogstoppels van de wereld het voor het zeggen hadden en er zo verantwoordelijk voor waren dat de Javaan en Max Havelaar moesten lijden, enzovoort. Het is mogelijk dat Douwes Dekker wel dácht dat hij die bedoeling had, maar dat dit helemaal niet zo was, dat hij slechts door de omstandigheden gedwongen werd om al die zinnen op te schrijven.

Zelfs als dat allemaal zo is, dan blijft nog steeds die illusie die de mens Eduard Douwes Dekker had interessant – de bedoeling die hij dacht dat hij had.

Natuurlijk wordt het wetenschappelijk onderzoek naar onze innerlijke wereld enigszins belemmerd doordat er weinig dingen zo vluchtig zijn als gedachten. Hoe leg je ze vast, zodat ze even op hun plek blijven liggen en je er naar kunt kijken? Dat is nu precies waarom het prettig is dat we taal hebben: zodat we zelf naar onze eigen gedachten kunnen kijken of luisteren. Ook apen kunnen vast allerlei ideeën hebben en die zelfs tot op zekere hoogte combineren met andere ideeën, maar over hun eigen ideeën nadenken kunnen ze voor zover ik weet niet. De mens is een dier dat zijn gedachten vormgegeven heeft.

Dat we onze gedachten sinds een paar duizend jaar behalve uitspreken ook nog kunnen *opschrijven*, maakt het onderzoek natuurlijk nog veel gemakkelijker. We kunnen kijken

naar zinnen, ze teruglezen en precies aanwijzen welk woord we bedoelen wanneer we praten over een woord dat op een rare plaats staat. Een hersenscan geeft objectieve informatie over gedachten – het schrift geeft dat evenzeer, en misschien nog wel preciezer, omdat er niet zoals in een hersenscan ook nog allerlei dingen oplichten die weinig met het denken te maken hebben.

Bovendien is de taal zoals gezegd ook groter dan ons brein. Zinnen kunnen we delen met elkaar: op de een of andere manier kunnen ze ervoor zorgen dat we gedachten beginnen te delen. Ik ben niet alleen mijn eigen brein, maar ook dat van mijn gesprekspartners, en dat van de schrijvers die ik heb gelezen en van de tradities waarvan ik de boeken kan lezen. Dankzij de taal ben ik veel groter dan wat ik alleen maar zelf kan bedenken – ik kan ook de gedachten van andere mensen gebruiken en daar weer nieuwe zinnen van maken.

Het allermooiste is nog: we hoeven natuurlijk helemaal niet te kiezen tussen het ene wereldbeeld en het andere. Zinnen zijn gemaakt door ons brein, maar leiden ook daarbuiten een leven. Taalwetenschappers hebben de laatste decennia geleerd hun gegevens uit alle hoeken en gaten van de werkelijkheid te halen: uit grammaticale beschrijvingen van allerlei talen; uit interviews met moedertaalsprekers van honderden talen en dialecten; uit de onvoorstelbare hoeveelheden zinnen die er op internet te vinden zijn; uit sociologisch onderzoek naar wie welke taal of welke zinsconstructie gebruikt op welk moment en waarom; en natuurlijk ook uit hersenscans: wat gebeurt er precies in iemands hoofd wanneer hij een zin in de lijdende vorm hoort, of een zin die net niet helemaal klopt?

Geen enkele van deze methodes werpt direct licht op hoe het toegaat in ons hoofd. De aanwijzingen uit al die verschil-

lende bronnen vertellen wel steeds meer hetzelfde verhaal: zinnen worden gevormd in ons hoofd, maar hun vorm en inhoud zijn voor een belangrijk deel bepaald door het feit dat mensen ze met elkaar delen.

Zinnen zijn daarom voor mij gedeelde gedachten, en onze wereld is voor een groot deel daaruit opgebouwd.

Ik ben gestopt met roken

‘Zeg op, wanneer houd je op je vrouw te slaan?’ Die vraag is onmogelijk te beantwoorden als je toevallig niet je vrouw geslagen hebt. Want wat moet je zeggen? Je kunt moeilijk zeggen: ‘Vandaag nog’, want daarmee lijk je een bekentenis af te leggen. ‘Ergens mee stoppen’ veronderstelt dat je ermee bezig bent. Wie zegt: ‘Ik ben gestopt met roken’, zegt altijd ook dat hij in het verleden heeft gerookt. In het dagelijks leven spel je dat soort aannames niet uit – je laat het over aan je gesprekspartner om die erbij te bedenken. Die gesprekspartner kan ook best ingaan op zo’n verzwegen stukje en zeggen: ‘Ik wist helemaal niet dat je rookte!’

De Amerikaanse filosoof Paul Grice heeft in de jaren zeventig uitgebreide analyses gemaakt van dit soort verzwegen informatie in iedere zin. Hij stelde vast dat het in communicatie gaat om samenwerking, en dat alle deelnemers ervan uitgaan dat de ander zijn best doet om samen te werken: dat hij geen onwaarheid zal spreken, dat hij niet te veel zal zeggen en niet te weinig, dat alles wat hij zegt op de een of andere manier betrekking heeft op het onderwerp van gesprek en dat hij zijn best zal doen zo duidelijk mogelijk te zijn. Dat hij een *bedoeling* heeft met die zin, dat hij hem niet voor niets zegt.

Neem de volgende zin:

- Als ze vrolijk is, beweegt Anja haar grote jukbeenspier en haar circulaire oogspier. [1]

Wanneer iemand de twee genoemde spieren beweegt, glimlacht ze; het zijn de belangrijkste spieren die bij die (ingewikkelde) gezichtsbeweging betrokken zijn. De zin heeft dus strikt genomen dezelfde betekenis als:

- Als ze vrolijk is, glimlacht Anja. [2]

Toch betekent zin 1 in het gebruik iets heel anders: hij geeft een veel minder sympathiek beeld van Anja. Dat komt doordat zin 2, met ‘glimlachen’, een veel duidelijkere en normalere manier van spreken gebruikt. De lezer van de zin met al die spieren veronderstelt dus – wanneer hij al voldoende achtergrondkennis heeft – automatisch dat de schrijver wel een reden gehad zal hebben om zich op zo’n afwijkende manier uit te drukken. Een redelijke conclusie is dan dat Anja op een ongebruikelijke manier glimlacht, en omdat er een koele, afstandelijke medische terminologie wordt gehanteerd, kan de lezer concluderen dat Anja een onaangenaam mens is die eruitziet als een robot. Uit zin 1 kun je nooit een dergelijke conclusie trekken.

En zo blijken lezers en luisteraars de hele tijd bezig te zijn om extra betekenissen uit een zin te halen. Wanneer ik zeg: ‘Het lukte Jopie om zijn examen te halen’, zeg ik strikt genomen dat Jopie een punt heeft gehaald dat voldoende was. Maar ik zeg dat op een enigszins omslachtige manier – het was korter geweest wanneer ik zou hebben gezegd: ‘Jopie heeft zijn examen gehaald.’ En dus zoekt de lezer naar een

reden waarom ik al die andere woorden heb gebruikt – en concludeert vermoedelijk uit ‘lukken’ dat het voor Jopie een hele toer was om dat examen te halen. De schrijver kan als hij wil eventueel ontkennen dat hij het heeft gezegd, want het staat er niet letterlijk. Maar de lezer heeft zijn conclusies al getrokken.

Ik heb vanmiddag de helft van de appeltaart opgegeten

Iedere zin die je zegt, betekent meer dan je op het eerste gezicht zou vermoeden. Hier is er een: ‘Ik heb vanmiddag de helft van de appeltaart opgegeten.’

Je staat net op om naar de keuken te gaan en je puberzoon zegt dat zinnetje. Je loopt naar de koelkast en je ontdekt dat er nergens meer appeltaart te bekennen is: er ligt alleen nog een glanzende bakplaat, tot op de laatste kruimel afgelikt, overduidelijk door je zoon. Dan heb je alle reden om nijdig te worden. Waarom? Strikt genomen, volgens de regels van de logica, heeft je zoon de waarheid gesproken. Iemand die een hele appeltaart eet, eet daarmee ook een halve appeltaart.

De ongeschreven regel die hier in het geding is, is volgens Paul Grice: je zegt niet meer dan nodig is. Wanneer je een detail noemt, dient dat detail betekenis te hebben. Wanneer je net zo goed kunt zeggen: ‘Ik heb de appeltaart opgegeten’, specificeer je dat niet nader. Ja, je hebt de halve appeltaart inderdaad opgegeten, maar ook een kwart appeltaart, en driekwart appeltaart, en vijf zesde, en achtentwintig kruimels. Al die hoeveelheden heb je opgegeten, dus waarom zou je precies die ene noemen?

Wie een zin hoort (of leest, maar ik schrijf vanaf nu meestal meestal ‘hoort’, want we horen meer zinnen dan dat

we lezen), gaat er onbewust van uit dat alles gezegd wordt met een bedoeling. De spreker doet die moeite niet voor niets, voor ieder woord is een reden. ‘De helft van de appeltaart’ betekent doorgaans ‘de helft van de appeltaart *en niet meer dan de helft*’.

Hier is een zin waaruit hetzelfde blijkt: ‘Waar kan ik een Duitse krant kopen?’ Een mogelijk antwoord op die vraag – het beste antwoord voor de logische geest – is een uitputtende opsomming van alle sigarenboeren, pittoreske kioskes en supermarkten in het universum waar men *Bild* of de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* in de aanbieding heeft. Maar het is niet het antwoord dat je verwacht, wanneer je die vraag in de Leidse Breestraat aan een voorbijganger stelt. Je verwacht één of twee suggesties van locaties in de buurt, eventueel vergezeld van een aanbeveling: ‘Bij de AKO op het station hebben ze altijd grote stapels liggen.’ Zo iemand geeft dus tegelijkertijd meer (je vroeg niet naar de omvang van de stapels) en minder (die AKO op het Leidse station is heus de enige niet) informatie dan waar je om vraagt. Niemand vindt dat erg, want de luisteraar beantwoordt de vraag die je *eigenlijk* bedoelde. (‘Wat is voor mij op dit moment en gegeven dat ik hier verkeer de beste plaats om een Duitse krant te kopen?’)

Je kunt soms juist veel zeggen door minder te zeggen. De hoogleraar die een aanbevelingsbrief schrijft voor een student die als advocaat aan de slag wil en daarbij volstaat met één zin (‘Geachte heer, deze kandidaat heeft een bijzonder duidelijk handschrift.’) heeft daarmee waarschijnlijk genoeg gezegd. Hoewel er geen negatief woord gevallen is, sterker nog: hoewel er alleen positieve dingen gezegd zijn, is de kans dat de student de promotieplaats aangeboden krijgt, met die ene zin tot een dieptepunt gezakt.

Ook hier speelt de ongeschreven regel dat je in een ge-

sprek of in een brief niet meer zegt dan nodig is een rol. Om advocaat te worden heb je meer talenten nodig dan alleen een duidelijk handschrift. Wanneer een schrijver van een aanbevelingsbrief over zulke informatie beschikt, geeft hij die. Door alleen informatie van ondergeschikt belang te verstrekken laat je indirect weten dat je niets beters weet te vertellen. Je schrijft één zin aan een onbekende – en je kunt ervan uitgaan dat de ander die zin zodanig weet te decoderen dat er een heel andere boodschap uit naar voren komt.

Het spelletje werkt alleen als alle deelnemers de regels kennen. Als de lezer van de brief denkt dat het heerlijk is om een mooi handschrift te hebben, ja, dat mensen die duidelijk schrijven ook vast heel helder denken en altijd op tijd komen en hun collega's helpen en zonder mopperen iedere dag overwerken, vangt hij het negatieve signaal niet op dat zijn correspondent wil afgeven, en neemt onverwijld de student in dienst.

Dat betekent dat de communicatie tussen de regels bepaald wordt door de cultuur. Ik schreef een paar jaar geleden een paar aanbevelingsbrieven voor een student die graag naar Amerika wilde. Eigenlijk had ik over die student alleen gunstige dingen te melden: hij was slim én gemotiveerd én snel én bereid om hard te werken. Dat was allemaal zo positief dat het voor mijn gevoel ongeloofwaardig dreigde te worden en dus pijnigde ik mijn hoofd om ook nog iets minder gunstigs te kunnen melden. Uiteindelijk schreef ik dat dan ook: 'Ik kan eigenlijk niets slechts over deze jongeman melden, of het moest zijn dat hij op afspraken vaak één of twee minuten te laat komt.' Dat kon ik wel noemen, dacht ik, want het was zo: hij was vaak op het nippertje te laat. (Ik vind het overigens onbelangrijk of een onderzoeker wel precies op tijd is.)

Die zin bleek later bij sommige Amerikaanse collega's tot grote verwarring te hebben geleid. Waarom zou ik in een aanbevelingsbrief zo'n zinnetje opnemen? Probeerde ik hier in bedekte termen iets te onthullen over een kwalijke karakterfout van die jongen? Uiteindelijk werd de student aangenomen, dus zo veel verwarring had mijn opmerking nu ook weer niet gesticht, maar sindsdien vermijd ik in brieven naar Amerika zelfs maar de schijn dat ik ook maar in de verte enig vlekje zou kunnen ontdekken in de persoonlijkheid van de kandidaat in kwestie.

Het spel is voor een deel dus cultureel bepaald, maar iedereen speelt het. Iedere zin heeft in het gebruik een bijbedoeling – een deel van de betekenis van iedere zin is dat de spreker nu net dát zegt, en niet iets anders. En dat de luisteraar dat weet. En dat de spreker weet dat de luisteraar dat weet. En dat de luisteraar dat ook weer weet. En zo eindeloos verder.

Ik beken

Een van de aspecten die menselijke taal lastig maken voor computers, is dat je rekening moet houden met allerlei onuitgesproken achtergrondinformatie. Wat bedoelt de ander met die zin? Wat weet hij? Wat weet hij over wat ik weet over wat hij weet? En dat dan volgens regels die moeilijk expliciet te maken zijn.

Er worden de laatste jaren wel pogingen gedaan om dat soort redeneringen zo op te schrijven dat ook computers ze kunnen gebruiken. Taalkundigen werken daarbij samen met logici en computerwetenschappers, en maken gebruik van een theorie die in de economische wetenschap is ontstaan, de zogeheten speltheorie.

De ‘spellen’ die deze wetenschap bestudeert, zijn vaak wiskundig van aard. De ‘spelers’ moeten een probleem oplossen en daarbij (meestal) rekening houden met hoe de andere spelers het gaan doen. Het beroemdste spel heet het ‘gevangendilemma’. Dat dilemma gaat (ook) over taal. Hier volgt een versie. Je wordt samen met een vriend gevangengenomen omdat je verdacht wordt van een inbraak. De politie zegt: ‘We vragen jou en je kompaan of jullie de inbraak gepleegd hebben. Als jij bekent en hij ontkent, laten we jou vrij omdat je ons geholpen hebt, en je vriend krijgt dan een jaar gevangenisstraf. Wanneer jullie allebei bekennen, krijgen jullie elk een halfjaar. Wanneer jullie allebei ontkennen, krijgen jullie elk een kleine boete. We doen hetzelfde voorstel aan je vriend.’

In de wereld van dit spel is er geen sprake van dat je ooit enig bewijs van je onschuld kunt aandragen of dat de politie ook maar enig spuurwerk zou doen. Alles hangt af van de mondelinge verklaringen die jullie afleggen.

Wat te doen in zo’n situatie? Wanneer je vriend de zin ‘Ik beken’ zegt, is het voor jou het best ook te bekennen, want dan krijg je slechts een halfjaar in plaats van een jaar. Wanneer de ander ontkent, kun je vanuit een egoïstisch perspectief beter ook bekennen, want dan word je meteen vrijgelaten en zelfs zonder boete.

Je weet ook dat de ander op dezelfde manier redeneert, althans als de politie hem hetzelfde vertelt. Hij weet dat het beste antwoord afhankelijk is van wat jij zegt. Het probleem is nu: wat de ander ook zegt, het is voor jou beter om te bekennen. Maar als jullie allebei bekennen, ben je uiteindelijk samen slechter af dan wanneer je allebei zou ontkennen. Als jullie allebei egoïstisch zijn, kom je dus op een slechter resultaat uit.

Als we taal gebruiken, zijn we allemaal gevangenen die maar moeten hopen dat de ander slim genoeg is om de juiste keuze te maken. Je zegt niet meer dan nodig is, en hoopt maar dat de ander dat begrijpt.

Er is minstens één man ontrouw

Speltheoretici geven nog sterkere, en altijd volkomen fictieve voorbeelden van de kracht van zinnen. Er is een dorp waar honderd heteroseksuele echtparen wonen, waar iedereen heel goed kan rekenen en waar tevens de regel geldt dat een vrouw haar echtgenoot mag vermoorden wanneer ze weet dat hij ontrouw is geweest, maar alleen in de nacht onmiddellijk nadat ze dit te weten is gekomen.

Ondanks die regel zijn alle mannen in het dorp ontrouw. Bovendien wordt er in het dorp op de ideale manier geroddeld: alle vrouwen zijn op de hoogte van de escapades van alle mannen, behalve die van hun eigen echtgenoot. En ten slotte zijn alle inwoners op de hoogte van het feit dat het roddelsysteem inderdaad perfect is: dat ze precies weten hoe het met alle andere mannen zit, maar niet met hun eigen man.

Op een dag komt er een ruiter het dorp binnen, een vreemdelinge, die een tijdje rondkijkt, en bij iedere vrouw haar oor te luisteren legt. Aan het eind van de dag spreekt de bezoeker de zin: 'Minstens één man hier is ontrouw.' In deze ideale maatschappij vermoorden in de honderdste nacht na deze uitspraak alle vrouwen uit het dorp hun man.

Hoe zit dat? Er is een tamelijk ingewikkelde redenering nodig om dat te begrijpen. Wanneer de maatschappij uit maar één echtpaar had bestaan, was de mededeling dat

één man ontrouw was, dezelfde nacht nog aanleiding voor moord. De vrouw had immers gehoord dat de enige man die ze kende ontrouw was (al is het de vraag met wie hij dat dan precies was geweest). En als er twee echtparen waren geweest in het dorp? Dan was er de eerste nacht niets gebeurd, want allebei de vrouwen wisten al dat er een ontrouwe man was: die van de ander. Maar de volgende ochtend zouden de twee vrouwen (Anna en Carla) nog eens zijn gaan nadenken over de zin. Anna had gedacht: Carla's man is ontrouw. Als de mijne trouw was geweest, had ze dat geweten, ons roddelsysteem is immers perfect. Maar dan zou ze ook vannacht hebben kunnen bedenken dat de hare ontrouw geweest was – we hebben immers gehoord dat er minstens één was – en dus had ze haar man vannacht vermoord. Uit het feit dat ze dat niet gedaan heeft, blijkt dat ze weet dat mijn man ontrouw is. Dus moet ik hem vermoorden! Carla denkt ondertussen, *mutatis mutandis*, hetzelfde. En dus vermoorden beide vrouwen hun man in de tweede nacht.

Bij drie vrouwen duurt het nog wat langer. Nu overleven alle mannen ook de tweede nacht nog: de vrouwen weten namelijk allemaal dat ieder van de andere vrouwen minstens één ontrouwe man kent (Anna weet nu dat Carla in ieder geval weet dat Bernadettes man ontrouw is). Maar na die tweede nacht blijkt, doordat niemand een moord heeft gepleegd, dat de andere vrouwen allemaal twee ontrouwe vrouwen kennen – en dat de eigen man dus bij de bedriegers moet horen. Hoe groter het dorp, hoe meer nachten het duurt, maar uiteindelijk gaan alle mannen er allemaal tegelijk aan. Wanneer ook maar één vrouw zich vergist en haar man te vroeg vermoordt, stopt het proces meteen en blijft het bij die ene moord.

Dit zijn krankjorumme, volkomen verzonnen situaties,

maar ze illustreren in hun extremitet precies hoe ingewikkeld de betekenis van zinnen is. De betekenis van de zin ‘Er is minstens één man ontrouw’ is niet alleen afhankelijk van hoeveel mannen er precies zijn, maar ook van hoe slim de andere luisteraars zijn – en hoeveel je erop kunt vertrouwen dat ze inderdaad zo slim zijn.

En wat vooral belangrijk is: dat je ervan uitgaat dat iedereen zich aan dezelfde redeneerregels houdt. Naar mijn ervaring is dit de grootste oorzaak van ruzie tussen mensen: dat de een ervan uitgaat dat hij iets heel ‘duidelijk’ gezegd heeft, maar dat bij nadere analyse blijkt dat hij dat allemaal niet letterlijk zo gezegd heeft – maar in plaats daarvan iets anders waarvan hij dacht dat iedereen wel kon uitrekenen wat dat betekende. Terwijl de ander dat net niet kon. En dus haar echtgenoot een nacht te vroeg vermoordde.

Je zei dat je blij was, ik wist waar de bus

Een complicatie bij de communicatie is dus ook nog dat we niets letterlijk onthouden. Probeer na een aflevering van het 8 uurjournaal maar eens woordelijk de eerste vijf zinnen van het bulletin te reproduceren. Dat lukt niet. Als je naar het programma begon te kijken met deze opdracht in gedachten, reproduceer je als je een heel goed geheugen hebt mogelijk nog de eerste twee of drie zinnen, omdat je deze speciaal uit je hoofd geleerd hebt, maar veel verder dan dat kom je niet.

Hopelijk kun je nog wel ongeveer de inhoud navertellen, maar niet meer de precieze formulering. Zelfs de nieuwslezer zelf lukt dat niet meer. Je weet wel *wat* er is gezegd, maar niet *hoe*.

Alleen, wat er is gezegd, dat is dus vaak die impliciete betekenis die je hebt uitgerekend door tussen alle regels door te luisteren, waarbij je alle achtergrondkennis en culturele bagage hebt meegenomen. Helaas hebben spreker en luisteraar dus heel waarschijnlijk net een wat andere betekenis uitgerekend omdat die bagage nooit dezelfde is geweest. Dat komt duidelijk aan de oppervlakte bij ruzies: ‘Maar jij zei...!’ ‘Dat heb ik helemaal niet gezegd!’ Waarbij beiden gelijk hebben.

Dit laat mogelijk zien dat taal ontwikkeld is om in kleine kring te gebruiken – tussen mensen die elkaar goed kennen, die weten welke regels ze onderling hebben afgesproken en die kunnen inschatten hoe goed de ander ermee omgaat. Een kleine groep van jagers-verzamelaars of boeren waarin wij mensen gedurende het langste deel van ons evolutionaire bestaan geleefd hebben – en waarschijnlijk ook nog gedurende het langste deel van het leven van onze taal.

Taal is zo gezien niet bedoeld om tv-programma’s te maken, of om boeken te schrijven, of sonnetten, of tweets. Ze is om te beginnen al niet bedoeld om te gebruiken ten overstaan van grote groepen mensen die je niet kent.

Dat zou ook de verklaring kunnen zijn waarom er zo veel verschillende talen en dialecten zijn en vooral waarom het na onze puberteit bijna onmogelijk wordt om een nieuwe taal te leren. Wij mensen kunnen aan iemands uitspraak en woordkeus feilloos horen of de ander wel of niet bij onze groep hoort. Wanneer iemand de boel kan belazeren door snel even net zo te gaan praten als jij en ik, zou die functie van taal ernstig bedreigd worden. Je hoort alleen te kunnen spreken met je eigen stam.

Iedereen die wel eens iets op een website heeft geschreven of daar onverhoopt in een discussie verzeild is geraakt, weet ook hoe moeilijk het is om taal echt in het openbaar

te gebruiken; hoe moeilijk het is om ironie over te brengen bijvoorbeeld.

Ironie is bij uitstek een stijlmiddel dat vereist dat je elkaar goed begrijpt. Dat geldt al voor de tamelijk primitieve vorm van ironie die schoolboeken als voorbeeld gebruiken, waarin je het omgekeerde zegt van wat je eigenlijk bedoelt. Het regent pijpenstelen en je zegt: ‘Lekker weer!’ Dat werkt alleen als de ander weet dat jij regen waarschijnlijk niet prettig vindt, en er tegelijk rekening mee houdt dat je niet zomaar iets roept, maar wel degelijk een bedoeling hebt met je evaluatie van dat weer. Die op basis van al die informatie de conclusie kan trekken dat je dus het omgekeerde bedoelt.

Ook om zo’n eenvoudige vorm van ironie te begrijpen moet je dus al enorm rekenen. Wanneer je ‘Lekker weer!’ roept op internet, zullen er mensen zijn die denken dat jij regen inderdaad heerlijk vindt, en je daarom bekritisieren of bijvallen. En er zullen andere mensen zijn die denken dat je wel degelijk zomaar wat roept zonder naar buiten te kijken, en je daarom bekritisieren. Of bijvallen.

Je kunt dus maar beter zo duidelijk en transparant mogelijk zijn als je je tot meer mensen richt dan je eigen kleine groepje. Het probleem dat zich daarbij voordoet, is dat zinnen die meteen duidelijk zijn ook meteen minder interessant worden. De mooiste zinnen laten wat te raden over. Het Nederlandse liedje van de afgelopen paar jaar is wat mij betreft ‘Het regende zon’ van Ellen ten Damme. Dat komt onder andere door de tekst, een gedicht van Remco Campert.

Het gedicht beschrijft een ontmoeting in Parijs. De spreker komt zijn (of haar) geliefde enigszins zenuwachtig ophalen van het Gare du Nord. Ze maken even later een wandeling, waar de ander het, onverwacht voor de spreker, blijkt uit te maken.

Campert gebruikt in dat gedicht een procedé waar hij een meester in is: de poëzie van de onafgemaakte zin. Het zit op twee plaatsen in het gedicht. Ten eerste aan het begin, als ‘wij’ elkaar net ontmoet hebben:

- Je zei dat je blij was, ik wist waar de bus. [1]

Onwillekeurig vul je als spreker het werkwoord aan: ‘ik wist waar de bus *stond*’. De tweede plaats is het dramatisch hoogtepunt van het gedicht. Eigenlijk zijn dit twee voorbeelden na elkaar. De dichter is net iets aan het uitleggen over dit stadsdeel:

- Wou ik je wijzen op de tand der tijden en hoe ons hart desondanks. [2]
- Maar je kneep in mijn hand en zei dat een ander, en dat de dingen nu eenmaal. [3]

De onafgebroken zinnen doen van alles. In de eerste plaats suggereren ze dat er hier spontaan gesproken wordt, en wel intiem, niet ten overstaan van tienduizenden, maar slechts tussen twee personen. Bovendien creëren ze afstand van het clichématige van het gezegde (‘de dingen gaan nu eenmaal zoals ze gaan’) door die clichés net niet af te maken. Maar vooral drukken ze heftige emotie uit: in zin 1 is dat er een van grote vreugde en spanning en enthousiasme en zenuwen. Die zenuwen zitten ook in zin 2 en dan komt de ontlasting in zin 3.

Dat die emotie zo verhevigd wordt met onafgemaakte zinnen, heeft volgens mij twee oorzaken. In de eerste plaats krijg je het idee dat de spreker zelf zo door emotie wordt

overmand dat hij zijn zinnen niet kan afmaken, of, in het derde voorbeeld, niet goed meer luistert.

Maar vooral kan een mens, een lezer, van nature niet tegen onafgemaakte zinnen en maakt ze onwillekeurig zelf af. Je kunt geen zin beluisteren, nooit, die niet af is zonder dat je in je hoofd op zoek gaat naar een aanvulling. Onaffe zinnen zijn. Je móet ze afmaken: door het begin van de zin is er een machientje in je hoofd aangeslagen dat nog even doordendert na een onverwachte punt, zoals een tekenfilmfiguur die over de rand van het ravijn is gehold (tot hij er halverwege dat ravijn achter komt dat er geen grond meer is, zodat hij alsnog naar beneden stort).

En een zelfgemaakte zin komt nu eenmaal harder aan dan een zin die een ander je kant-en-klaar voorschotelte, ook al is die ander een dichter. Je eigen gedachten maken altijd meer indruk dan die van anderen – ook als die ‘eigen’ gedachten helemaal geprepareerd zijn.

Campert heeft het procedé vaker toegepast, ook in een van zijn beroemdste gedichten, ‘Lamento’:

Hier nu langs het lange diepe water
dat ik dacht ik dacht dat je altijd maar
dat je altijd maar

hier nu langs het lange diepe water
waar achter oeverriet achter oeverriet de zon
dat ik dacht dat je altijd maar altijd

[...]

Het is een eenvoudige truc, maar op mij heeft hij iedere keer weer een heel krachtig effect. Dat is wat rekenen bij je teweeg

kan brengen. Ik denk dat bijna alle communicatie zo werkt: het gaat beter als de luisteraar of de lezer nog moet uitrekenen wat er allemaal onuitgesproken is gelaten. Tegelijkertijd is het dus een bron van misverstand – vandaar dat taal veel beter werkt in een klein groepje van intimi, die min of meer dezelfde achtergrondinformatie hebben en dus veel beter kunnen rekenen, dan in het openbaar.

Als dat maar goed gaat!

Een taalkundige is iemand die hele wetenschappelijke artikelen kan schrijven over halve zinnen zoals de volgende, die de twee Leidse taalkundigen Ronny Boogaart en Kim Verheij ooit beschreven:

- Hans, of je even naar Edith wil bellen.
- Dat je dat durft!
- Dat ze maar een grote meid mag worden.
- En óf ik dat weet!
- Alsof ik daar tijd voor heb!
- Als jij nou even koffiezet...
- Voordat hij eens een keer klaar is!
- Zoals zij kan schrijven!

Zulke halve zinnen zijn nooit zomaar halve zinnen, laten Boogaart en Verheij zien. Hun halfheid voegt wel degelijk iets aan hun betekenis toe.

De schrijvers concentreren zich vooral op de zinnen die met ‘als’ beginnen. In een gewone bijzin geeft ‘als’ een voorwaarde aan, maar bij zo’n halve – ‘Als jij nou even koffiezet’ – is daar geen sprake van. Althans, het hoeft helemaal

niet duidelijk te zijn wat er nu precies gaat gebeuren als aan de voorwaarde voldaan is. De halve zin betekent niet per se hetzelfde als pakkweg: ‘Als jij nou even de Senseo aanzet, gooi ik alle rommel uit het raam.’

In plaats daarvan betekent de halve zin ongeveer ‘ik zou het een goede zaak vinden als jij koffiezet’: de spreker geeft een positieve mening over door de ander vers gezette koffie.

Een spreker zegt daarom altijd vooral iets over zichzelf met zo’n halve zin. Hij geeft een positieve mening over het gestelde, zoals in de zin over de koffie, of zinnen zoals de volgende:

- Als dit toch eens waar zou zijn: heetste zomer ooit op komst.
- Als dat zou kunnen.

Maar een spreker kan met zo’n halve zin ook juist een negatieve evaluatie geven:

- Als je dat maar niet denkt!
- Als je dát doet...
- Als je nou niet heel snel opflikkert, hè...

Uit die positieve of negatieve evaluatie kan de luisteraar vervolgens zijn conclusie trekken: ah, jij wilt graag dat ik koffiezet, laat ik dat dan maar doen. Ah, jij wilt niet dat ik dát doe, laat ik dat dan maar laten.

Behalve over zijn wensen en verlangens kun je ook over je kennis praten in halve zinnen. En ook dat kan weer positief zijn (a) of negatief (b):

(a)

- Als dat Saskia niet is!
- Als er nou ergens lekkere koffie geschonken wordt!
- Allee, als dat geen ruiters op een wit paard zijn!

(b)

(‘Als we thuiskomen, maak ik een kopje koffie voor je.’) –

Ja, áls!

- Als dat maar goed gaat!

Heel bevredigend is dat de vier soorten betekenissen van die halve zinnen zo in een heel precies schema passen: de spreker zegt iets over zijn wensen of over zijn kennis, en hij doet dat positief of negatief.

Waarom dat precies zo is, hoe sprekers nu juist precies deze vier mogelijke betekenissen voor deze halve constructies ontwikkeld hebben, is ook niet moeilijk te begrijpen.

Een halve zin moet de luisteraar zelf in zijn hoofd aanvullen. Meestal bevat in zinnen met de vorm ‘als X, dan Y’ de Y (van de hoofdzin) de belangrijkste informatie en precies dat ontbreekt in deze gevallen. Het kan geen feitelijke informatie zijn, want waarom zou een spreker feitelijke informatie willen geven die de luisteraar al heeft? Dus kan het alleen maar gaan over de spreker zelf, en diens relatie met wat er in X gezegd is. En tussen een spreker en een mededeling kunnen twee relaties bestaan: de spreker kan iets wel of niet vinden van X, of de spreker kan X wel of niet weten. Dat geeft precies de vier mogelijke betekenissen.

***In Brazilië, daar zijn nu alle bossen en struiken naar
Taiwan gebracht***

Taal is een brug tussen onze eigen gedachten en de gedachten van andere mensen – waarschijnlijk zelfs de belangrijkste brug. We denken in zinnen, en in zinnen spreken we met elkaar. Niet alleen de onderwerpen waar we over denken worden bepaald door de mensen om ons heen, maar ook de manier waarop we denken wordt bepaald door wat we om ons heen horen.

Dat is om allerlei redenen prettig. Je hoeft als mens niet over ieder onderwerp weer helemaal opnieuw na te denken, maar kunt je laten leiden door de gedachten van anderen. Die gedachten zijn bovendien op hun beurt vaak weer het eigendom van een groep – een eenheid die veel groter is dan je zelf bent, en meestal ook veel langer leeft. De groep kan leren zoals jij als individu kunt leren – ideeën over de werkelijkheid opdoen die steeds beter corresponderen met de werkelijkheid, of die het in ieder geval steeds makkelijker maken met de werkelijkheid om te gaan. Alleen heeft die groep meer tijd van leven, en meer herseninhoud.

Je ziet op straat wel eens mensen bij wie het verband met de taal van de gemeenschap in het ongerede is geraakt. Die mensen mompelen wel in zichzelf, ze hebben gedachten die misschien heel slim zijn en veel inzicht bieden, maar die helemaal niet meer aansluiten op de gedachten die wij hebben. Een gek maakt doorgaans wel grammaticale zinnen die ook nog eens logisch in elkaar steken, maar die alleen uitgaan van grondgedachten die niemand anders deelt:

- En in Brazilië, daar zijn nu alle bossen en struiken naar Taiwan gebracht, om potloden te maken voor Duits-

land, om de vrede mee te ondertekenen, in verband met het gummen, begrijpt u? (Uit het liedje *Zwerver* van Maarten van Roozendaal)

Gekken maken dus wat vorm betreft dezelfde zinnen als anderen – maar het zijn eenpersoonszinnen waaraan je alleen zou kunnen rekenen als je tot die eenpersoonswereld kon doordringen. Iemand kan natuurlijk een geniaal inzicht hebben, maar doorgaans is het onwaarschijnlijk dat wat iemand in zijn eentje bedenkt, even waardevol is als het gezamenlijk product van een gemeenschap. De wereld die een psychoot met zijn zinnen bouwt is vaak onleefbaarder dan die van een individu. Een privétaal is vaak minder effectief dan de taal van een groep.

Boemboem hok-oe krak

Wat bedoelen apen in Sierra Leone en Ivoorkust als ze *krak* roepen, of *hok-oe*? Daarover gaat een fascinerend artikel van de semanticus Philippe Schlenker en anderen. Het communicatiesysteem van deze aapjes – om precies te zijn: van campbellmeerkatten – staat bekend om zijn relatief ingewikkelde structuur. Het heeft minstens vier verschillende woorden, *boemboem*, *hok*, *krak* en *wak*, en ook nog een achtervoegsel *-oe*. Bovendien, zo laten Schlenker en zijn collega's zien, gebruiken de aapjes van Sierra Leone de taal net een beetje anders dan die van Ivoorkust. Die kleine aapjes – hun koppies zijn niet groter dan een mannavuist – hebben dus zelfs rudimentaire dialecten.

Schlenker laat zien dat die taal weliswaar veel simpeler is dan die van mensen, maar dat ze tegelijkertijd ingewikkelder

is dan je op het eerste gezicht denkt. En met name dat de betekenis van een apenzin helemaal niet zo simpel is vast te stellen.

Zo gebruiken de aapjes *hok* om te waarschuwen voor adelaars en andere roofdieren die uit de lucht komen, en *krak* voor luipaarden en andere roofdieren vanaf de grond. Het achtervoegsel *-oe* zwakt de betekenis af: *hok-oe* is een waarschuwing voor dingen die uit de lucht komen maar geen roofdieren zijn, zoals een omvallende boom. *Boemboem* kan alleen aan het begin van de ‘zin’ van een meerkat worden geplaatst en betekent dan ‘het volgende gaat niet over roofdieren’. Na *boemboem* komen er dus veel woorden met het achtervoegsel *-oe*.

De dialectverschillen liggen in het gebruik van het woord *krak*. De aapjes uit Sierra Leone gebruiken dat woord ook regelmatig wanneer ze een filmpje van een adelaar zien, maar de aapjes uit Ivoorkust doen dat niet.

Volgens de onderzoekers komt dat waarschijnlijk doordat de eerste groep aapjes van een eiland komt, en daar komen geen luipaarden voor. Het woord *krak* heeft daardoor niet de gespecialiseerde betekenis gekregen die het in Ivoorkust wel heeft. Het is een algemener waarschuwingswoord gebleven: ‘Kijk uit! Roofdier!’

Dat is dus het dialectverschil tussen de twee groepen. Beide zijn genetisch identiek. In de taal van de meerkatten zijn woorden aangeboren. Een Nederlands kind moet leren wat *hok* en *krak* betekenen, maar een meerkattenkind heeft die woorden bij geboorte al in zijn hoofd. Alleen moet er in de loop van de jaren nog wat aan worden bijgevijsd.

Eén hypothese is dat de woorden van oorsprong een heel algemene betekenis hebben: *krak* betekent ‘roofdier’ en *hok* ‘roofdier in de lucht’. In hun eerste jaar roepen meerkatkin-

dertjes ook nog wel *hok* tegen vogels die helemaal niet gevaarlijk zijn, maar door goed op hun ouders te letten wordt de betekenis gespecialiseerder.

Zo gaat het volgens de onderzoekers ook met *krak*. Dat betekent van oorsprong alleen maar ‘roofdier’ en kan dus ook best voor roofdieren uit de lucht worden gebruikt. Alleen in gebieden waar luipaarden zijn, wordt het nuttig om die betekenis te specialiseren en vooral op iedere *krak* te laten slaan die geen *hok* is – en dus in het bijzonder op luipaarden als die het grote gevaar vormen. Het vereist enig onderling begrip – alle aapjes moeten begrijpen dat ook die anderen luipaarden als een groot gevaar zien – maar kennelijk zijn ze daartoe wel in staat.

Daar heb je meer aan

De menselijke soort communiceerde in het verleden net als die aapjes in betrekkelijk kleine groepen van, laten we zeggen, zo’n honderd individuen. Dat lijkt de natuurlijke staat van de menselijke gemeenschap. Voor zover we weten, leefden de mensen vrijwel altijd in gemeenschappen van een dergelijke omvang. Pas met de komst van de landbouw, en van steden, is daar iets aan veranderd.

Is honderd mensen te klein voor een hele taal om voort te bestaan in de moderne tijd? De meerderheid van de zesduizend talen wordt gesproken door volkeren die niet veel groter zijn, en het is, in het licht van wat we weten over de manier waarop jagers-verzamelaars leefden, niet onwaarschijnlijk dat taalgemeenschappen altijd een dergelijke omvang hebben gehad.

Daar staat tegenover dat we nu in een wereld leven met

een handjevol wereldtalen die door honderden miljoenen mensen gesproken worden, zoals het Engels, het Chinees en het Hindi, aangevuld met enkele tientallen die nog eens door tientallen miljoenen worden gebruikt – het Nederlands, dat ergens rond de veertigste plaats op de meeste ranglijsten staat, hoort dus ook bij die verzameling talen waarvan je je kunt afvragen of ze niet volkomen uit hun krachten gegroeid zijn.

Er zijn bovendien volop aanwijzingen dat die grote talen (inclusief dus het Nederlands) langzaam maar zeker de kleinere (inclusief de Nederlandse streektaalen) oppeuzelen. Ieder jaar verdwijnen er enkele talen doordat de laatste sprekers ervan overlijden, terwijl hun kinderen op een grotere taal zijn overgestapt. Over honderd jaar zijn er misschien nog maar zeshonderd talen over.

Volgens de Nederlandse socioloog Abram de Swaan is die ontwikkeling onvermijdelijk. Hij beschouwt talen als een bijzonder economisch goed, dat vergelijkbaar is met telefoons of, zou je nu zeggen, met socialmediasites: hoe meer mensen Facebook gebruiken, des te aantrekkelijker het is voor andere mensen om ook op Facebook te gaan. Dat is iets anders dan voor, pakweg, taartjes: een taartje kan ook lekker zijn als niemand anders er wat aan vindt. Facebook is alleen maar leuk omdat veel mensen Facebook leuk vinden.

Er zijn de afgelopen jaren door jonge ondernemers honderden alternatieven voor Facebook bedacht die vast mooier zijn vormgegeven, prettiger in het gebruik zijn en veel aantrekkelijker gebruiksvoorwaarden hanteren – maar zij verliezen het omdat er te weinig mensen op zitten, en dat is een zichzelf versterkend effect.

Talen werken ook zo. Wanneer je een vreemde taal moet leren en je hebt daarbij de keuze tussen Chinees en de taal

van een kleine stam in Nieuw-Guinea, kiezen de meeste mensen voor het Chinees, want ‘daar heb je meer aan’: je hebt meer gesprekspartners, je kunt meer boeken lezen, je kunt naar meer films kijken. Uiteindelijk wordt het zo nooit iets met de taal van die lui in Nieuw-Guinea als wereldtaal, hoe prachtig die misschien ook is, en makkelijk te leren, en handig in het gebruik.

De uitkomst van zo’n proces is onvermijdelijk dat er uiteindelijk maar één taal of één sociaal netwerk overblijft. Het Engels en Facebook worden dan de absolute standaard. Niks talen van honderd mensen – over tweehonderd jaar spreekt iedereen dezelfde taal!

Die redenering klopt echter alleen als we ervan uitgaan dat mensen maar één taal willen leren, en dat is niet zo duidelijk.

Natuurlijk heeft het voordelen als er een wereldtaal is, waarin bijna alle informatie die we hebben beschikbaar is en waarin iedereen met iedereen kan communiceren. Maar het is minstens even belangrijk dat je een taal hebt voor je eigen clan, een taal waarin je dubbelzinnig kunt zijn en dingen kunt zeggen die voor een buitenstaander maar moeilijk uit te pluizen zijn.

Er zijn ook wel tekenen dat de wereld langzaam aan het groeien is naar die situatie: eentje waarin iedereen op een weliswaar oppervlakkige manier kan communiceren in een taal – dat wordt dan het Engels volgens de redenering van De Swaan – én een waarin je zinnen kunt zeggen die dieper gaan en die daarom alleen door een kleine groep intimi begrepen zullen kunnen worden.

Het Nederlandse taalgebied is daar een goed voorbeeld van. We worden steeds tweetaliger. Nog maar veertig jaar geleden bestond de samenleving uit twee groepen: mensen die op zijn minst Frans, Duits en Engels spraken, en daarnaast

een groep van mensen die alleen hun moedertaal spraken. Dat is aantoonbaar aan het veranderen. Er zijn enerzijds nauwelijks nog mensen die geen eenvoudig gesprekje in het Engels kunnen voeren. Maar er zijn anderzijds steeds minder mensen die nog een andere vreemde taal spreken.

En tegelijkertijd is het Standaardnederlands aan het afbrokkelen of misschien wel uit elkaar aan het vallen. Op internet, maar ook daarbuiten trekken steeds minder mensen zich iets van de normen aan. Ze formuleren steeds vaker zinnen die begrijpelijk zijn voor een kleine groep.

Dat laatste is mogelijk dus maar beter ook – bijvoorbeeld omdat er zo verschillende manieren blijven bestaan om naar de werkelijkheid te kijken. Misschien groeien we wel toe naar een wereld waarin iedereen twee talen heeft: een internationaal bruikbare vorm van Engels zonder veel subtiliteiten of dubbelzinnigheden, en daarnaast een rijke taal voor een kleine eigen groep.

Ik verklaar u man en vrouw

Er zijn ook zinnen die helemaal geen gedachte uitdrukken. Dat zijn zinnen die de wereld niet weergeven, maar hem alleen maar veranderen; zoals de volgende:

- Ik open de vergadering.
- Ik verklaar u man en vrouw.
- Ik veroordeel u tot levenslang.
- Ik beloof je eeuwige trouw.

De betekenis van zulke zinnen is heel anders dan die van pakweg ‘Er zijn twee auto’s op elkaar gebotst’ of ‘Ik ben een

beetje misselijk'. Die laatste twee zinnen beschrijven de werkelijkheid – ze zijn waar wanneer je ergens op de wereld twee auto's in kreukels of in de gemoedstoestand van de spreker een naar gevoel aantreft, en anders zijn ze onwaar. Maar 'Ik open de vergadering' kun je niet op zo'n manier beoordelen. Wanneer de minister-president die zin op vrijdagochtend uitspreekt, zal er nooit een minister opstaan om uit te roepen: 'U liegt!'

Dit soort zinnen maakt zichzelf waar. Nadat iemand die zin gezegd heeft, is hij vanzelf waar, in ieder geval wanneer de omstandigheden ernaar zijn. Spreekt de premier de zin 's ochtends moederziel alleen aan de ontbijttafel uit, dan is hij hooguit aan het oefenen. Zegt de minister van Onderwijs de zin in een jolige bui als hij vindt dat de premier te lang treuzelt, dan liegt die minister daarmee nog niet, al heeft hij de vergadering toch niet echt geopend. De zin is in dat geval niet onwaar. Hij werkt alleen niet.

Deze zinnen veranderen dus onder de juiste omstandigheden de werkelijkheid een beetje. Vooral in de jaren zestig en zeventig waren Engelstalige filosofen taalfilosofen, die de werkelijkheid probeerden te doorgronden door na te denken over wat taal eigenlijk was. Denkers als de Brit J.L. Austin en de Amerikaan John Searle dachten intensief na over zinnen zoals 'Ik open de vergadering'.

Searle schreef bijvoorbeeld een boek (*Speech acts*, 'Taalhandelingen') dat grotendeels ging over het werkwoord 'beloven'. Wanneer kun je precies van een geslaagde belofte spreken? Het lijkt een simpele vraag, maar Searle liet zien dat er enorm veel aan vastzat.

Er moet aan nogal wat voorwaarden worden voldaan en kennelijk kent iedereen die voorwaarden. Zo moet de spreker ervan uitgaan dat de luisteraar graag *wil* wat er beloofd

wordt. ‘Ik beloof dat ik je in elkaar zal slaan’ betekent ofwel dat de spreker cynisch dan wel ironisch is, ofwel dat hij meent dat de luisteraar masochistische gevoelens heeft.

Nog zo’n voorwaarde: dat het inderdaad in de macht van de spreker ligt om het beloofde tot stand te brengen. Ik kan mijn buurvrouw niet beloven dat ze morgen nog leeft, want ik heb daar geen enkele invloed op. Of eigenlijk ligt het nog subtieler, want ook hier zijn weer al die rekenregels van toepassing. Wanneer ik tegen mijn buurvrouw zeg: ‘Ik beloof je dat je morgen nog leeft’, suggereer ik daarmee dat ik wel degelijk invloed heb op haar leven of dood. In het ene milieu kan het betekenen dat ik voor haar ga bidden, in het andere dat ik mijn vrienden ga inschakelen die ervoor zorgen dat rivaliserende bendes haar vannacht niet zullen overvallen.

Al dit soort informatie klinkt mogelijk een beetje triviaal – de haarkloverij van een Amerikaanse geleerde die met alle geweld wil opschrijven wat we allemaal allang weten. Maar het wonder is natuurlijk dat we al die dingen weten terwijl er geen einde lijkt te komen aan al die eindeloze, o zo voor de hand liggende feitjes, zodat je je begint af te vragen wanneer we dat allemaal ooit geleerd hebben. Hoe is het mogelijk, wie heeft dat toch allemaal in ons bolletje gestopt, al deze voorwaarden voor ‘beloven’ die Searle zo geduldig heeft uitgelopen en die iedereen kent zonder zijn boek te lezen?

Dit is niet onwaar

De schrijver Karel van het Reve heeft ooit geopperd dat het interessant zou zijn om alle kennis die een gemiddelde Nederlander heeft in kaart te brengen. Het zou genoeg zijn om iemand een tijd lang samen met een onderzoeker op te slui-

ten, maar inmiddels is wel duidelijk dat de benodigde tijd langer zou zijn dan het leven van de proefpersoon of dat van de onderzoeker, en dat de onderzoeker daarbij nog van alles en nog wat over het hoofd zou zien, bijvoorbeeld omdat hij het als te voor de hand liggend zou beschouwen om op te tekenen. Je kunt je trouwens zelfs afvragen of één leven wel genoeg is om alles op te schrijven wat je weet of denkt te weten ('Water is nat', 'In Nederland noemt men plat water in een flesje "spa blauw"', 'De koning is geïnteresseerd in watermanagement', 'Water dat uit de kraan komt is niet zout').

Het is dan ook een van de belangrijke redenen waarom computers nog steeds zo slecht begrijpen wat we bedoelen, ook al wordt er inmiddels al een jaar of zestig geroepen dat het moment nu toch echt binnenkort daar zal zijn. Iedere zin die we uitspreken, vereist enorm veel achtergrondkennis. Hier is een beroemd voorbeeld, van de computerdeskundige Roger Schank, uit de jaren zeventig. Wanneer je tegen mensen zegt: 'Koos bestelde een omelet in een restaurant', gaat iedereen ervan uit dat Koos normaal gesproken die omelet geserveerd kreeg en dat hij hem opat. Zo gaat dat namelijk. Maar hoe weten computers dat?

De manier waarop technologen dat probleem inmiddels proberen op te lossen, is ook opmerkelijk: door de computers enorme hoeveelheden tekst te laten lezen. Op het eerste gezicht is dat vreemd, want je zou denken dat ze om die teksten te kunnen lezen zelf eerst de wereld moeten begrijpen. Maar kennelijk werkt het zo dus ook.

Dat lezen wordt de computers op zijn beurt steeds gemakkelijker gemaakt door het almaar uitdijende internet. Het beroemdste voorbeeld was Watson, de computer die in 2011 de Amerikaanse kennisquiz *Jeopardy* won. In die quiz krijgen de kandidaten antwoorden voorgelegd en moeten ze

de juiste bijpassende vraag formuleren. Watson won de quiz van enkelen van de beste menselijke spelers. Hij haalde zijn informatie uit allerlei bronnen, zoals Wikipedia.

Begreep Watson ook maar één enkele zin uit zijn leesmateriaal? De manier waarop hij te werk ging was: kijken in welke teksten de woorden uit het opgegeven ‘antwoord’ precies in elkaars buurt voorkwamen, en dan destilleren wat voor woorden er nog meer opvallend vaak in die passages werden gebruikt. Een van die andere woorden moest het gezochte zijn, waaromheen Watson zijn vraag zou opbouwen.

Opzoeken, opzoeken, opzoeken – dat is tot nu toe toch de succesvolste manier voor computers om met zinnen om te gaan. Ook de vertaalmachine Google Translate werkt bijvoorbeeld zo. Het is het meest gebruikte vertaalsysteem ter wereld. Vrijwel iedere internetgebruiker zal wel eens een webpagina in een vreemde taal even door Google Translate hebben laten vertalen om te zien waar hij ongeveer over ging.

Wanneer je een zin ter vertaling aanbiedt, laten we zeggen van het Nederlands in het Duits, gaat de computer systematisch door de zin heen. Hij begint met de eerste drie woorden en kijkt of die ergens op internet gebruikt zijn in een Nederlandse tekst die door menselijke vertalers is vertaald, en dan welke woorden er voorkomen in het corresponderende Duitse document. Daarna kijkt de computer naar de woorden 2 tot en met 4 en zoekt die op dezelfde manier op; daarna doet hij hetzelfde met de woorden 3 tot en met 5, en zo schuift hij langzaam maar zeker door de zin.

Wanneer er meerdere documenten zijn met dezelfde drie woorden in de oorspronkelijke taal, wordt steeds uitgerekend wat statistisch gezien de waarschijnlijkste keuze voor de vertaling is. Het eindresultaat is een verzameling brokjes vertalingen. Ook daar wordt weer statistiek op toegepast:

wat is in het Duits het waarschijnlijkste woord, als het eerste woord *das* is? En welk woord volgt dan weer het vaakst op het zojuist gekozen tweede woord? Zo worden de brokjes aan elkaar gelijmd, en dat is vervolgens de vertaling.

Zo'n vertaalmachine begrijpt dus niets van wat er staat in de tekst. Iedere zin wordt beschouwd als een rij met woorden. In plaats van te proberen om tot dieper begrip te komen maakt de computer gebruik van het feit dat hij razendsnel miljoenen pagina's tekst kan doorzoeken.

De methode werkt. Ze is zeker niet vlekkeloos, zoals iedereen kan constateren door zelf een paar zinnen in Google Translate in te voeren. Sommige problemen zijn amusant. Zo bleek in 2011 dat de computer de Italiaanse zinnen *Berlusconi non vince* en *Berlusconi non ha vinto* ('Berlusconi wint niet', 'Berlusconi heeft niet gewonnen') in het Nederlands vertaalde als 'Berlusconi wint' respectievelijk 'Berlusconi heeft gewonnen'. Wanneer je de naam van Berlusconi's toenmalige politieke tegenstander Bersani invulde, werd de ontkenning wel vertaald: 'Bersani wint niet'. Op dezelfde manier werd een jaar later de Griekse zin *Chrimata echoen* ('Er is geld') in het Engels vertaald als *There is no money*.

Hoe zit dat? Het probleem is dat menselijke vertalers soms, bijvoorbeeld om stilistische redenen, een zin als *This is true* vertalen als 'Dit is niet onwaar'. Wanneer er nu relatief veel woorden tussen 'niet' en 'onwaar' in komen te staan ('Dit is niet geheel en al onwaar'), kan de computer denken dat 'onwaar' een mogelijke vertaling is van *true*: door al die tussenliggende woorden valt de ontkenning buiten het venstertje van drie woorden. En als er dan vaker in de kranten geschreven is dat Berlusconi wint dan dat Berlusconi níet wint, maakt de computer op statistische gronden de verkeerde vertaling.

Het gebeurd

Je zou kunnen denken dat dit betekent dat de computer misschien de zinnen iets nader moet analyseren voor hij ze vertaalt. Die conclusie wordt echter niet door iedereen gedeeld.

In de eerste plaats menen de ingenieurs bij Google vooralsnog dat de efficiëntste manier van werken voor computers er een is van heel veel opzoeken. Dat is nu eenmaal waar computers goed in zijn. Maar er zijn ook geleerden die verder gaan en opperen dat ook onze menselijke geest zo werkt: dat ook voor mensen het gebruiken van taal vooral neerkomt op opzoeken in ons geheugen wat er zoal eerder gezegd werd. In een extreme versie van dit wereldbeeld – in de psychologie heet dat behaviorisme – voeren we zo ook gesprekken: als iemand je iets vraagt, zoek je in je geheugen op of er ooit eerder in jouw aanwezigheid iets soortgelijks gevraagd is, en wat voor antwoorden daar indertijd op gegeven werden. Die antwoorden gooi je samen, je kiest er het gemiddelde uit, en dat zeg je dan. Creativiteit is in zo'n mensbeeld een illusie: al ons gedrag is statistiek, de mens is een statistisch dier.

Er is ook geen echt verschil in deze visie tussen onze binnenwereld en de buitenwereld: onze geest is bij geboorte een blanco blad dat helemaal wordt volgeschreven door onze ervaringen, door de zinnen die we tijdens ons leven om ons heen horen. De zinnen die we uiten, bestaan uit allerlei brokjes taal die we eerder gehoord hebben en die we nu aan elkaar lassen op een manier die de nieuwe situatie vereist.

Het valt niet te ontkennen dat een heleboel taal bestaat uit dit soort steeds opnieuw gerecyclede brokjes, die bovendien op volkomen voorspelbare momenten worden geuit ('Wat een weertje, hè?', 'Het wil nog maar niet zomeren!', 'Zeg dat wel!'). Bovendien zijn er ook wel bewijzen dat ons geheugen

een belangrijke rol speelt bij het maken van nieuwe zinnen.

In het Nederlandse taalgebied zijn daarover veel bewijzen gevonden op het gebied van de spelling. De beruchtste spelfout in onze taal is de d/t-fout. Waar andere soorten fouten kunnen worden opgelost door het *Groene Boekje* uit je hoofd te leren of door de spellingcontrolefunctie van de tekstverwerker aan te zetten, is de d/t-fout hardnekkig. Bovendien is er weinig verband tussen de hoeveelheid scholing die iemand genoten heeft en de kans dat die persoon een d/t-fout maakt: mensen die veel lezen maken minder vaak fouten zoals *'plijten'* ('pleiten'), maar helemaal niet zoveel minder d/t-fouten. De enige manier om te voorkomen dat je ooit zo'n fout maakt, is door nooit te schrijven.

Althans, dat geldt voor een deel van de d/t-fouten. Een doorsnee intelligent persoon die veel kranten, boeken en tijdschriften leest, zal niet zo snel 'hij maakt' schrijven. Maar een zin als 'Dat soort vreselijke dingen gebeurt' zal hem misschien per ongeluk wel eens uit de pen vloeien.

Het verschil is: 'maakt' is een vorm die je als lezer zelden of nooit tegenkomt. Hij vervult geen functie in het geschreven Nederlands en de vorm ziet er daarom op zichzelf al vreemd uit. Maar 'gebeurt' is wel degelijk een bestaande vorm, een woord dat je soms op deze manier spellen moet en dat er dus op zichzelf betrouwbaar uitziet.

Dat je de ene fout maakt en de andere niet, laat al zien dat spellen meer is dan het toepassen van regeltjes: hoe gewend je bent aan een bepaalde vorm speelt wel degelijk óók een rol. Het blijkt zelfs dat het belangrijk is hoe vaak een bepaalde vorm voorkomt: mensen schrijven vaker 'het is gebeurt' dan 'het gebeurt', en dat komt doordat de vorm 'gebeurt' nu eenmaal vaker voorkomt dan 'gebeurd'.

Naar mijn indruk kun je dat ook navoelen. 'Het gebeurt'

ziet er gevoelsmatig raarder uit dan ‘Het is gebeurt’. Dat is dus niet omdat de regel die in het ene geval geschonden wordt, belangrijker is dan die in het andere geval. Het is omdat je ergens hebt opgeslagen dat je ‘gebeurt’ veel vaker hebt gezien dan ‘gebeurd’. Die laatste vorm is dus van zichzelf al ‘raarder’ en wordt dat nog meer als hij dan ook nog eens ‘fout’ wordt gebruikt.

Het gevoel van ‘lelijkheid’ dat mensen hebben wanneer ze een spelfout zien, valt waarschijnlijk ook terug te voeren op de onbekendheid, de ongebruikelijkheid; veel meer dan op het bewust inzien dat hier een regel wordt geschonden. In de hersenen vonkt iets bij een onbekende combinatie. Die vonk kun je vertalen als een pijnlijk schokje, als lelijkheid.

Dat betekent (betekend) natuurlijk nog niet dat we inderdaad helemaal niet creatief zijn, dat al ons praten alleen maar het opdiepen en uitserveren van klonters taal van anderen is. Het betekent natuurlijk ook niet dat we alleen maar mooi vinden wat helemaal perfect aan onze verwachtingen voldoet. Het is een van de grote vragen voor de taalwetenschap op dit moment hoevéél van wat uit onze mond komt inderdaad voorgekookt is en hoeveel ter plekke nieuw wordt geassembleerd.

Ik ben geboren uit zonnegloren

Hoe maak je een mooie zin? Nog niet zo lang geleden was dat de zorg van enkelingen: schrijvers, dichters en vooral reclameschrijvers, voor wie het van belang was zich beknopt en toch aantrekkelijk uit te drukken om op te vallen in de stroom van drukwerk die bij de consumenten op de mat viel.

Inmiddels is het de zorg geworden van velen. Iedereen die

op Facebook zit of op Twitter, is ineens reclamemaker geworden voor zijn eigen leven. Wanneer je een statusupdate schrijft, wil je dat die gelezen wordt. En daarvoor gebruiken mensen dezelfde technieken die reclamemakers altijd gebruikt hebben.

Wat maakt een zin mooi? Ik heb dat de laatste jaren onderzocht, zij het niet op een heel wetenschappelijke manier: ik heb mensen die ik tegenkwam, in de kroeg, in zaaltjes waar ik lezingen gaf, op mijn kantoor gevraagd wat zij een mooie zin vonden. Opmerkelijk genoeg blijken veel mensen daar ook vrijwel meteen een antwoord op te hebben.

Klank speelt altijd een rol. Een mooie zin *klinkt* mooi, al is het maar in het hoofd van de lezer. Een belangrijke factor daarbij is de plaats in de mond die je gebruikt. Mensen vinden klanken die ze voor in de mond maken mooier dan klanken achter in de mond: een *f*, die je met je lippen maakt, is lieflijker dan een *g*, die je produceert met een tong ergens achter in je keel.

Je kunt vrijwel iedere medeklinker tamelijk precies in de mond lokaliseren. Er zijn daarbij vier belangrijke plaatsen: de eerste is die van de *f*, de *m*, de *p* en de *b* bij de lippen; de tweede die van de *g*, de *k* en de *ng* ergens achter in de mond (de achterkant van je tong komt in de buurt van het zachte stukje van je verhemelte). Dan zijn er nog, als derde, klanken die je ergens tussen die extremen in maakt, wel binnen in je mond, maar met het puntje bij de mondholte, zoals de *t*, de *d*, de *n*, de *s* en de *z*, en tot slot klanken die je niet echt in je mond maakt, maar eerder in je keel, zoals de *h*, of die je op allerlei plaatsen in je mond kunt maken, zoals de *r*.

De voorkeur voor klanken voor in de mond wordt voor zover ik weet door mensen van over de hele wereld gedeeld. Een Italiaanse vriendin van mij heeft eens een hele avond

uitbundig gelachen om het feit dat wij Nederlandstaligen het woord ‘graag’ gebruiken om een zin vriendelijker te laten klinken. Ze zei dat woord met zo veel mogelijk gegorgel – ‘gggrrrrrrraagggg’ – en barstte dan in lachen uit. Als ze eenmaal uitgelachen was, sprak ze het woord opnieuw uit en de uitbundige vrolijkheid begon opnieuw. In het Italiaans is het corresponderende woord *piacere* (‘pijatsjere’), dat inderdaad alleen maar bestaat uit klanken voor in de mond. De *r* wordt in het Italiaans voor in de mond uitgesproken, terwijl Nederlanders zoals ik hem achter in de mond maken.

Toch heeft het Nederlands ook volgens deze criteria genoeg mooie woorden: ‘liefde’ bijvoorbeeld, of ‘mededelen’, of ‘boetedoening’. In mijn onderzoekjes blijkt één woord altijd favoriet, niet omdat de meerderheid van de mensen het noemt, maar omdat de grootste minderheid het spontaan blijkt te noemen. Het is een verrassend woord: ‘desalniettemin’. Maar het wordt helemaal voor in de mond gemaakt en het heeft bovendien een lekker ritme: ‘TAdaTAdaTA’, een regelmatig afwisseling van beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen.

Want ook ritme is belangrijk om een woord of een zin aantrekkelijk te maken. De schrijver Gerard van het Reve veranderde zijn naam in Gerard Reve om in die mal te kunnen passen. Hij raadde anderen aan hetzelfde te doen, en inderdaad zijn er opvallend veel beroemde Nederlandse schrijvers met een naam van de juiste vorm: Multatuli, J.C. Bloem, Harry Mulisch, Arnon Grunberg. Het zou interessant zijn wanneer er wat statistisch onderzoek zou kunnen gebeuren naar de vraag of succesvollere schrijvers inderdaad vaker van dit soort namen hebben dan de gemiddelde burger. Er zijn natuurlijk ook schrijvers van wie de naam heen en weer klotst als een scheepje in de storm en die desalniet-

temin succesvol zijn: Louis Couperus, Willem Frederik Hermans (die, misschien niet voor niets, vaak W.F. Hermans wordt genoemd), A.F.Th. van der Heijden.

Op een opvallende manier wordt van klankeffecten natuurlijk vooral gebruikgemaakt in poëzie, waar regels kunnen rijmen, allitereren ('Ik ben geboren uit zonnegloren / en een zucht van de ziedende zee') en allerlei ritmische patronen vertonen. In proza werkt het meestal storend als die effecten te duidelijk zijn – maar tegelijk wordt ook een prozazin, of een tweet, of een statusupdate op Facebook, een stuk mooier met wat ritme.

Another boring game involving Spain

Heel oude poëtische effecten blijven zo ook een rol spelen in het allernieuwste taalgebruik. Mijn troost op Twitter heet *Pentametron*. Wanneer ik de berichten in mijn *timeline* voorbij zie komen, valt me soms iets op:

Just saw a pregnant woman smoking... why?
the angels sang a whiskey lullaby
Another boring game involving Spain.
You see the weirdest people on the train

Die tweets zijn altijd geschreven in het Engels en altijd getweet (doorgestuurd) door een robot die gemaakt is door iemand die zich dus *Pentametron* noemt. Dat verwijst naar het metrum van de versregels, die altijd jambische pentameters zijn, wat wil zeggen dat ze bestaan uit vijf keer een onbeklemtoonde lettergreep gevolgd door een beklemtoonde, met aan het eind soms nog een extra onbeklemtoonde: 'beDAM

beDAM beDAM beDAM beDAM (de)ʼ.

Pentameters zijn de bouwstenen van de Engelse poëzie, en trouwens ook van de Nederlandse. Shakespeare schreef veel pentameters, en Herman Gorter ook:

Een nieuwe lente en een nieuw geluid,
Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit
[...]

Blijkens zijn website haalt Pentametron iedere seconde zo'n vijftig tweets binnen. Door alle woorden die erin staan te vergelijken met een woordenboek met klemtooninformatie kan het bepalen of de tekst een pentameter is. Die wordt vervolgens toegevoegd aan een lijst. Wanneer er twee tweets gevonden zijn die het juiste ritme hebben én die op elkaar lijken, stuurt Pentametron ze door.

Op de lezer heeft dat een bijzonder effect. Je leest de dagelijkse litanie en ineens springen daar twee berichten uit die qua inhoud niet per se verschillen van het omliggende, maar die door hun klassieke vorm tot een gedicht worden. De poëtische techniek van het objet trouvé krijgt zo ineens een nieuwe dimensie: het alledaagse wordt poëzie. Bovendien merk je dat de regels, die per definitie uit hun verband gerukt zijn, door dat rijm ineens samenhang krijgen.

Het moet niet vreselijk moeilijk zijn om zo'n programma voor het Nederlands te schrijven. De benodigde informatie over klemtoon en uitspraak (voor het rijm) is te vinden op internet. Het probleem lijkt me vooral: hoeveel Nederlandse tweets moet je verwerken voor je een welgevormde pentameter tegenkomt?

Waarschijnlijk niet zoveel. Een Nederlandse zin vervalt vanzelf tamelijk makkelijk in een jambisch ritme. Je hoeft

maar een paar pagina's van een willekeurige krant te bekijken om een kop tegen te komen die aan de eisen voldoet ('Zeven jaar cel om spotprent van profeet' – ik weet ook wel dat die regel begint met een beklemtoonde lettergreep, maar precies aan het begin van de regel staan Shakespeare en Vondel zich die vrijheid ook toe.) Zoals het ook niet moeilijk is om pentametrische tweets te vinden: '@kimsalabim mijn eerste twitterdans!!' Dat trouwens het antwoord is op 'Wat is het leukste wat jij vandaag hebt gedaan?', dat helaas een woord te veel heeft – dat 'vandaag' had daar niet moeten staan, dan was ook die tweet een pentameter geweest. De vraag is hoeveel Nederlandse tweets je moet zeven om *rijmende* paren tweets te vinden, maar als dat klusje geklaard is, kan het dichten beginnen.

Dank u, moeder van de oma!

Waarom is die jambische pentameter eigenlijk zo succesvol in de Nederlandse en de Engelse dichtkunst? Die vraag valt uiteen in twee deelvragen: waarom zijn jamben zo populair? En waarom zouden het er dan vijf in een regel moeten zijn?

Om dat te begrijpen is het belangrijk om in te zien dat volksrijmpjes juist vaak in een heel ander ritme geschreven zijn, de zogeheten 'viervoetige trochee'. Een trochee bestaat uit eerst een beklemtoonde lettergreep en dan een onbeklemtoonde. Ook relatief 'volkse' dichters als Guido Gezelle en Willem Wilmink hebben er veel gebruik van gemaakt:

Dank u, moeder van de oma
van de snackbar La Paloma!
Ach u hebt ons nog maar net

van de hongerdood gered.
[Willem Wilmink]

Gij, die Gods gewerken liefhebt,
die de zonne mint in 't gersland,
die de schaduwe in de boschen
mint, en 't buigen van de boomen
voor den storm, die rein, die sneeuw voert.
[Guido Gezelle]

De vraag is dus: waarom behoren vijfvoetige jamben tot de hoge cultuur, en viervoetige trocheeën tot de lage?

Een belangrijke factor speelt, denk ik, allereerst dat het Nederlands van nature een trocheïsche taal is, althans als je naar woorden kijkt. Neem een doorsneewoord en het vertoont een trocheïsch ritme. Bij tweelettergrepige woorden is dat duidelijk: 'vader', 'moeder', 'lepel', 'schouder', 'jongen', 'meisje'. Natuurlijk zijn er ook woorden als 'menu' en 'Breda' en 'genot', met een omgekeerde klemtoonverhouding, maar die zijn in de minderheid.

Ook in langere woorden is het ritme overwegend trocheïsch, al is dat iets moeilijker te constateren. Er wordt overigens wel gezegd dat Nederlandse *zinnen* dan weer eerder jambisch zijn. Je zegt niet: 'Moeder komt terug', maar: 'M'n moeder komt terug', en dat ene persoonlijk voornaamwoord maakt net het verschil. Het is echter nooit nagerekend wat voor effect dat nu heeft: wanneer je twee van die kleine woordjes aan het begin van een zin plaatst, ben je alweer terug bij een trocheïsche structuur ('Op een mooie pinksterdag', 'Van mijn moeder mocht ik nooit eens kaatseballen').

Belangrijker nog is dat taalkundigen een verschil hebben opgemerkt tussen trocheïsche en jambische ritmes in talen

van de wereld, en mogelijk zelfs daarbuiten. Jambische talen onderscheiden de twee lettergrepen vooral in lengte: ze zijn overwegend kort-lang; trocheïsche talen onderscheiden de twee lettergrepen in andere eigenschappen, zoals luidheid: ze zijn vooral luid-zacht.

Dit verschijnsel heet de ‘jambisch-trocheïsche wet’. Hij doet zich ook voor als mensen naar niet-talig geluid luisteren. Wie een sequentie hoort van afwisselend korte en zachte klanken (die langzaam luider worden, zodat je niet precies weet waar de sequentie begint) groepeerde die klanken in zijn hoofd in een jambisch ritme. Wie een opeenvolging hoort van klanken met gelijke lengte en verschillende toonhoogte en luidheid, hoort trocheeën. In dit opzicht is het Nederlands duidelijk een trocheïsche taal. Het is dus het ritme van de *woorden* dat zwaarder telt dan dat van de zinnen. Al is die bevinding ook wel genuanceerd: er zijn aanwijzingen dat Japanners net iets anders naar die serie piepjes luisteren dan de Amerikanen uit het oorspronkelijke experiment. Je moedertaal kan dus mogelijk ook de manier beïnvloeden waarop je naar niet-taalkundige geluiden luistert.

Hier is nu mijn nieuwe theorie over de verschillende populariteit van trocheeën en jambiën in de volksere en de kunstzinniger vormen van poëzie. In het eerste geval volgt de dichter de natuur van de woorden van de taal: de ritmische aanwijzingen die al in de gewone spreektaal zitten (de trocheïsche, die gebruikmaken van toonhoogte en luidheid) dragen ook de metrieke van het gedicht.

Jambische gedichten zijn ingewikkelder. Daar klinkt het trocheïsche ritme nog steeds in door, omdat dit nu eenmaal de klank is van het Nederlands. Maar tegelijkertijd klinkt er een ander ritme, dat van de jambiën. Je hoort dus twee ritmes tegelijk – en die spanning zorgt voor een gevoel van schoonheid.

Hun vallen op geometrische vormen

In zo'n klassieke vorm kun je nog meer spanning brengen. Bijvoorbeeld door straattaal te gebruiken, taal die nog maar net geboren is in de monden van jongeren en die de woordenboeken nog niet gehaald heeft. Ramsey Nasr, indertijd de Dichter des Vaderlands, publiceerde in 2011 een ingenieuze gedichtencyclus, 'Het dooit onder de korven'.

De vijf gedichten van de cyclus wemelen van de beelden, van de gedachten over het leven en (toch ook) de samenleving en vooral ook van taal. Moeiteloos schakelt de dichter over van het ene taalregister naar het andere, van 'flemen' en 'burlen' via 'verzamelaarsbenen' naar 'koninginnenpap' – wat al die woorden ook mogen betekenen. Zoals hij ook speelt met dichtvormen: 'Het dooit onder de korven' opent met twee klassieke jambische pentameters: 'Het is de fout geweest van onze goden. / Zij waren eerst en hemelsbreed aanwezig.' Gaandeweg verliezen de regels hun vorm, en het gedicht eindigt met regels die wel het juiste aantal lettergrepen hebben, maar waarin het vaste ritme volkomen ontbreekt: 'tot waar geen enkele moeder of vader / geen vallende sneeuw nog halen komt.'

Aan het eind van het gedicht komt de moderne rancuneuze Nederlander aan het woord. En daarin gebeurt ineens iets interessants met een voornaamwoord:

Nogmaals, de opdracht is helder als zat.
Men pakke een torenspits, een kwast
en smeren die hap: kind kan de was.
[...]

Hebt u de kerk en de zendmast gehad
smeert dan goed door op rotonde, parkeervak
een afslag, de voetbalstip in het gras
- hun vallen op geometrische vormen.
[...]

Dat 'hun' aan het begin van de laatst geciteerde regel, dat is dubbelzinnig, en het 'vallen' dat erop volgt daarmee ook. Het kan zowel het moderne 'hun' zijn, het onderwerp van een werkwoord 'vallen', maar ook een bezittelijk voornaamwoord: 'het vallen is van hun (of hen)'. Dat Nasr zich van die dubbelzinnigheid bewust is, blijkt uit het feit dat hij vervolgens met dat 'hun' speelt, in de context van onder andere een ander hoogst modern werkwoord:

[...]
't Is tijd om hun neer te swaffelen.

Verblindt hun met bloemen, kleurig en strak
liggen Hollandse bollen in slagorde.
Maakt dat hun landen, zwaait! lacht!
[...]

Ook aan het eind van het gedicht komt Nasr erop terug, in een constructie die moeilijk anders te lezen is dan als met een modern 'hun' (net als eerder die regel met dat 'swaffelen', natuurlijk):

Laat het volk zoemen als een moeras
ontsteekt de broeikassen op volle kracht
opdat wij die kutgoden eerste klas

met de stront in hun ogen zullen verrassen.
Dat hun neerstorten – recht op ons af.

Dat ‘kutgoden eerste klas’, dat vind ik trouwens ook meesterlijk. Het drukt volgens mij precies de hopeloze zelfvernietigende opstandige arrogantie uit die zo goed verklaart wat er op de andere pagina’s van de krant van gisteren staat.

Kleuren zijn daden van het licht dat breekt

Zoiets geldt misschien ook voor het verschil tussen vier- en vijfvoetige verzen. Je zou kunnen zeggen dat vijfvoetige verzen dichters zitten bij de natuurlijke omvang van een Nederlandse zin. Het is precies de lengte van een ademtocht; de tweets die Pentametron opduikt klinken nooit onnatuurlijk, en dat zouden Nederlandse equivalenten waarschijnlijk ook niet doen. Een onderverdeling in vieren (2 x 2 voeten, dat wil zeggen 2 x 2 x 2 lettergrepen) bevredigt ons natuurlijke gevoel voor symmetrie beter, terwijl het vijfvoetige vers, vanwege zijn asymmetrie, altijd per definitie spannender klinkt: zo’n regel moet je altijd in een stuk van drie en een stuk van twee lettergrepen onderverdelen. Dat kan allebei de kanten uitvallen. Martinus Nijhoffs gedicht ‘Het licht’ begint als volgt:

Het licht, Gods witte licht, breekt zich in kleuren:
Kleuren zijn daden van het licht dat breekt.
Het leven breekt zich in het bont gebeuren,
En mijn ziel breekt zich als ze woorden spreekt.

In de eerste regel zit er een breekpunt na het tweede ‘licht’, dus precies na de derde jambe (en het onderwerp van de zin). In de tweede regel is het iets minder duidelijk: je zou een breukje kunnen leggen precies in het midden van de middelste jambe (dat wil zeggen na het woord ‘daden’), maar als je het precies op de grens van twee jamben wilt doen, zou ik zeggen: ook hier weer na de derde (dus na ‘van’).

In de volgende twee regels ligt de breuk volgens mij steeds duidelijk na het woord ‘breekt’ – vanwege de betekenis van dat woord, en vanwege de parallelle tussen die twee regels. Dat betekent dat de eerste twee regels onevenwichtig zijn op een net iets andere manier, en dat dit vooral duidelijk is in een vergelijking tussen de eerste regel en de laatste twee. In het eerste geval ligt hij net voor ‘breekt’, en in het laatste geval ligt hij net achter datzelfde woord.

Het is voor deze verklaring niet nodig dat Nijhoff zich bewust was van die asymmetrie. Het is zelfs niet nodig dat de lezer zich ervan bewust is. Niemand hoeft bewust te weten dat er iets gebeurt – het gebeurt toch wel, ergens op een verborgen plekje in je hoofd.

Nu wil ik niet beweren dat je iedere tweet per se in jambische pentameters zou moeten schrijven, maar het helpt allicht om het af en toe te proberen wanneer je een pakkende stijl wilt ontwikkelen.

Zo’n onbewust effect geldt ook op lagere niveaus. Zo blijkt de mooiste *lettergreep* voor alle mensen de lettergreep te zijn die medeklinkers en klinkers precies afwisselt. Omdat medeklinkers ook wel *consonanten* heten (c) en klinkers ook wel *vocalen* (v), kun je die afwisseling schrijven als:

cvcvcv...

Dat is inderdaad de klankstructuur van ‘mama’ en ‘papa’, van ‘cadeau’ en van ‘hallo’. Er schijnt geen enkele menselijke taal te zijn zonder cv-lettergrepen. Dat geldt niet voor enige andere soort lettergrepen die het Nederlands heeft (v: ‘u’, vc: ‘op’, vcc: ‘alp’, ccv: ‘sta’, cccv: ‘stro’, cvc: ‘pot’, ccvc: ‘stop’, cccvc: ‘strop’, cvcc: ‘warm’, cvccc: ‘kerst’, en nog een paar).

En zelfs Nederlandstaligen hebben een voorkeur voor lettergrepen van de vorm cv. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat ieder woord waar ergens een klinker gevolgd wordt door een medeklinker en vervolgens nog een klinker (vcv: ‘oma’) automatisch de lettergreepgrens krijgt voor de medeklinker: we zeggen automatisch ‘o-ma’, ook al zijn ‘oom’ en ‘a’ allebei op zich best mogelijke lettergrepen in het Nederlands. De dichter Lucebert heeft ooit een gedicht geschreven met de regels ‘oh oor o hoor’; wanneer je de klanken aan elkaar zou schrijven als één woord (‘ohoor’) zou je de lettergreepgrens automatisch voor de h leggen.

De oefenmeester was slechts 37 dagen actief bij de club

Aan de specifieke toon die een schrijver, al dan niet bewust, kiest, kun je hem herkennen. Het werkt al met heel eenvoudige tellingen: hoe vaak gebruikt iemand een *e* en hoe vaak een *a*? Wanneer je dat nauwkeurig telt voor iedere letter in het alfabet, en je hebt van iedere schrijver genoeg teksten beschikbaar, kan de computer voor een onbekende tekst een redelijke schatting maken wie van een groepje potentiële schrijvers de waarschijnlijkste auteur is – niet zo betrouwbaar dat een rechtbank het als bewijs zou accepteren wanneer er ergens een dreigbrief opduikt, maar wel wanneer je bijvoorbeeld twijfelt welke beroemde schrijver

verantwoordelijk is voor een bepaalde tekst.

Een bekend geval waarin die techniek gebruikt werd, was toen *NRC Handelsblad* in 2005 aantoonde dat Marek van der Jagt een pseudoniem was van de schrijver Arnon Grunberg. Er waren veel vermoedens over, vanwege de geheimzinnigheid die er rond de persoon Van der Jagt heerste en de overeenkomsten tussen zijn stijl en thematiek en die van Grunberg, maar de laatste ontkende altijd dat hij Van der Jagt was.

Het probleem werd opgelost toen de redactie van de krant zich wendde tot een paar Italiaanse statistici. Die pasten een heel eenvoudige truc toe, die maar net iets verfijnder was dan het tellen van letters: er werd ook gekeken naar rijtjes van letters. Iedere keer dat een *d* gevolgd werd door een *a*, werd anders geteld dan iedere keer dat een *d* gevolgd werd door een *e*. En iedere keer dat ‘de’ gevolgd werd door een *a* (‘deactiveren’, ‘deal’) werd weer anders geteld dan iedere keer dat ‘de’ gevolgd werd door een *e* (‘deer’, ‘bedeesd’). De teksten van Grunberg en nog een tiental andere Nederlandse schrijvers werden aldus vergeleken met die van Van der Jagt. Wat bleek: Grunberg en Van der Jagt lagen het dichtst bij elkaar. Waarop een journalist Grunberg met deze wetenschappelijke resultaten confronteerde – die daarop kennelijk eindelijk toegaf.

Het merkwaardige is: de echte resultaten van het onderzoek zijn daarbij altijd enigszins duister gebleven. Zo is nooit onthuld wie de andere schrijvers waren die met Van der Jagt werden vergeleken. Wanneer dat, pakweg, Constantijn Huygens, P.C. Hooft en Joost van den Vondel waren, is de overeenkomst tussen Grunberg en zijn alter ego toch wat minder opvallend dan wanneer het leeftijdsgenoten waren, andere jonge schrijvers van het begin van deze eeuw. Maar dat weten we niet. Het enige bewijs is dus dat Grunberg uiteindelijk heeft toegegeven.

Hét glorieverhaal van de Nederlandse recherche in de afgelopen tien jaar was de zoektocht naar de schrijver van de kogelbrieven tien jaar geleden. In de jaren 2002 en 2003, de rumoerige periode na de moord op Pim Fortuyn, ontvingen allerlei bekende Nederlanders – van Katja Schuurman tot en met koningin Beatrix – een doodsbedreiging in een brief met een kogel. Door allerlei ingenieuze technieken wist de politie hem te vinden.

Taalkundigen speelden een hoofdrol in dit recherche-werk. Wie zou er niet eens Sherlock Holmes willen zijn? De taalkundigen kregen kopieën van de brieven en sloegen aan het deduceren. Ze gebruikten daarbij argumenten als de volgende:

- In de brieven kwamen ouderwetse woorden voor zoals ‘aanstonds’ en ‘inliggend’.
- De envelop was op een ouderwets keurige manier geadresseerd (de plaatsnaam was bijvoorbeeld onderstreept).
- In de brief werden ‘grammaticale tijden door elkaar gehaald’.

Dat laatste aspect bracht de toenmalige hoogleraar Nederlandse taalkunde in Leiden, Jan de Vries, naar eigen zeggen op het spoor dat het hier wel eens kon gaan om iemand wiens moedertaal niet Nederlands was. Het feit dat de schrijver geregeld het woord ‘garnalenhersens’ gebruikte, was een andere aanwijzing. Dat woord komt voor in het Indonesisch, zij het dat men daar, woord voor woord vertaald, ‘hersensgarnalen’ zegt, vertelde De Vries, die zelf een Indische achtergrond had. En ook die volgorde kwam soms voor, bijvoorbeeld in het eveneens regelmatig in de brieven

terugkerende woord ‘hersensgarnalenmassa’.

De conclusie van de taalkundigen was dat het ging hier om een man van (minstens) middelbare leeftijd, van Indonesische afkomst, die in de administratie van het leger had gezeten. En dat bleek achteraf allemaal te kloppen.

Het is een mooi verhaal, maar in reconstructies van de zaak bleek iedere onderzoeker eigenlijk meteen geweten te hebben om wat voor man het ging, wat ze ook aan die brief onderzocht hadden: de kogels roken naar Indische kruiden, zei de geurspecialist, een van de enveloppen kwam volgens de enveloppendeskundige uit Indonesië, enzovoort. Of er ooit iemand op een dood spoor gezeten had en aanwijzingen onderzocht had die nergens naar leidden, wordt niet verteld in de verslagen die er van de zaak zijn.

Toch moeten die er wel zijn geweest. Zo leest een van de taalkundigen in een tv-documentaire over de zaak een zin uit een brief voor die spreekt over ‘oefenmeester Rijkwaard’. De taalkundige beweert dan dat ‘niemand’ ooit dat woord ‘oefenmeester’ gebruikt voor ‘trainer’. Aha, hier hebben we dus een eigenaardigheid die de dader bijna uniek determineert!

Die bewering is makkelijk te controleren, bijvoorbeeld door het even te googelen. Je vindt dan meteen stukjes als het volgende van de website *Soccer News*:

Deze week ontsloeg Novara, uitkomend in de Italiaanse Serie A, haar trainer, Emiliano Mondonico. De oefenmeester was slechts 37 dagen actief bij de club. Tot ieders verbazing werd Attilio Tesser echter aangesteld als oefenmeester. Dat meldt de club dinsdag in Novara op haar officiële website.

Er is geen enkele reden om te denken dat de verslaggever van *Soccer News* uit Indonesië komt of nog in dienst gezeten heeft. Het woord wordt vooral gebruikt ter afwisseling met ‘trainer’, maar kwam tien jaar geleden ongetwijfeld ook veelvuldig voor in *Voetbal International*, het tijdschrift waarop de dader geabonneerd was.

Achteraf gezien past het natuurlijk altijd in het plaatje. De vraag is wat je er van tevoren aan hebt: welke conclusie zou je kunnen trekken als er nieuwe dreigbrieven opdoken met het woord ‘oefenmeester’? Maar bar weinig, volgens mij.

Wanneer je uit dit soort subtiele signalen de identiteit van de schrijver kunt afleiden, kun je dan ook de goede schrijvers scheiden van de slechte? Misschien moeten we nog wel wat andere meetbare kenmerken in de beschouwing betrekken: hoe lang zijn de zinnen? Hoeveel drielettergrepige woorden gebruikt de auteur? Hoeveel ongebruikelijke woorden, dat wil zeggen woorden die slechts één keer op de miljoen voorkomen in de teksten van anderen? Valt er een gouden formule op te stellen voor een succesvolle tekst?

De meeste geleerden zijn sceptisch – maar niet allemaal. De scepsis wordt onder andere gevoed door de mislukking van de grammaticacontrole van programma’s als Word. Een jaar of tien geleden was die functie populair. Behalve rode kringellijntjes onder mogelijk verkeerd gespelde woorden kon het programma ook groene kringellijntjes zetten onder constructies die tegen de grammatica in zouden gaan of die de lezer op een andere manier zouden kunnen mishagen.

Er zit ook ergens iets in het programma waarmee je via een formule kunt uitrekenen hoe leesbaar je tekst precies is. De reden waarom niemand die formule nog gebruikt en die groene kringeltjes laat zetten – althans, ik ken niemand die dat doet – is dat de adviezen die Word geeft, erkend onzinnig

zijn. En die adviezen zijn precies gebaseerd op dit soort leesbaarheidsformules.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat het onmogelijk is om betere formules te schrijven – en zelfs om formules te schrijven die gebaseerd zijn op statistiek. Goede stijl kan toch ook niet alleen gebaseerd zijn op een je-ne-sais-quoi. Ergens moet er de vinger op te leggen zijn. Maar ik vermoed dat we op zijn eerst zouden moeten weten wát je precies moet tellen. En dat weten we niet.

Wij wij wij wij wij (enz.)

Doordat ik in dit boek zo veel positieve gevoelens heb geuit én zo vaak het woordje ‘het’ heb gebruikt – door dat alles weet een computer in Antwerpen dat mijn schrijfsels tot het genre van de non-fictie gerekend moeten worden.

Ik heb een deel van de tekst van dit boek gevoerd aan een demoversie van *Stylene*, een online computerprogramma dat daar op gezag van enkele onderzoekers in Antwerpen aan stijlanalyse doet. Het bepaalt of je mannelijk of vrouwelijk schrijft (ik zit precies halverwege, precies!). En of je teksten behoren tot ‘wetgeving’, ‘poëzie’, ‘literair’, ‘sprookje’ of ‘non-fictie’ – misschien de bizarste genre-indeling ooit, overigens. Volgens de computer schrijf ik in dit boek non-fictie en geen sprookjes, althans. En dan lijkt ik stilistisch van de door *Stylene* geanalyseerde schrijvers (onder wie Jeroen Brouwers, Annelies Verbeke, Willem Elsschot, Dimitri Verhulst en Herman Brusselmans) het meest op Herman Koch.

Zoiets nodigt natuurlijk uit tot experimenteren. Wanneer ik aan mijn oorspronkelijke tekst een paar honderd zinnen toevoeg die alleen bestaan uit de woorden ‘Wij wij wij wij wij

(enz.)', vindt de computer ineens dat ik op Dimitri Verhulst lijk en poëtisch schrijf. Vervang ik 'wij' door 'boos', dan lijk ik ineens veel meer op Tom Lanoye. Een digitaal stukje dat ik uit de roman *De stille kracht* van Couperus heb gelicht, wordt overigens ook aan Lanoye toegeschreven, zelfs zonder toegevoegd 'boos', en daarnaast als bijzonder mannelijk beschouwd.

Aan de andere kant: van het begin van het toneelstuk *Mamma Medea* van Tom Lanoye denkt Stylene dat Tom Lanoye het onmogelijk geschreven kan hebben. Die tekst zal, denkt men in Antwerpen, wel door Annelies Verbeke geproduceerd zijn. Als ik aan die tekst een heleboel keer 'boos' toevoeg, wordt het toneelstuk ineens, ondanks de kennelijk zeer vrouwelijke stijl, toegeschreven aan Hugo Claus. Vervang ik 'boos' door 'wij', dan zijn we weer terug bij Verbeke.

Mijn conclusie is: de computer kan niet lezen. En: ook als het wel zou werken, zo'n stijlanalyse, wat had je er dan aan? 'Volgens bepaalde theorieën,' schrijven de Antwerpse onderzoekers die Stylene maakten, 'heeft elke auteur een unieke bewuste én onbewuste schrijfstijl, die de auteur zijn identiteit prijsgeeft. Een vector die de unieke eigenschappen van een tekst correct oppikt, zou dan gebruikt kunnen worden om een tekst van een auteur te herkennen.' Maar is er enige reden om enige waarde aan die 'bepaalde theorieën' te hechten? Het is natuurlijk enorm leuk om te tellen en te meten en daar dan grafiekjes van te tekenen, maar klopt er ooit iets van? En zo ja, waarom durven de Antwerpenaren dan nu met zo'n slecht werkend systeem aan te komen? Overigens is de uitleg van Stylene volgens het programma zelf waarschijnlijk door Tom Lanoye geschreven.

Je komt morgen?

Hier is nog een mogelijke aanzet om te bepalen hoe goed iemands zinnen zijn: het verschil tussen gesloten en open klinkers. Dat is een verschil dat we vooral met onze mond maken. De naam zegt het al: bij de *gesloten* klinkers *ie*, *uu* en *oe* is de mond bijna dicht, bij de *open* klinkers *aa* en *a* zijn de lippen ver uit elkaar.

Wanneer je nu aan iemand – een willekeurig iemand, leeftijd, herkomst, geslacht, het maakt allemaal niet uit – een groot en een klein fantasiedier laat zien en vertelt dat de ene Pief heet en de andere Paaf, dan zal je gesprekspartner er vrijwel altijd voetstoots van uitgaan dat het kleintje Pief heet en de grote Paaf.

Dat komt niet alleen doordat je een *aa* dus met een grotere mond maakt dan een *ie*; er is ook nog een bijeffect. Wanneer je je kaak naar beneden houdt, ontspannen je stembanden meer dan wanneer je hem omhoog houdt. Ontspannen stembanden klinken, net als ontspannen gitaarsnaren, wat lager en dus zeg je Paaf bijna automatisch wat lager dan Pief. En lage tonen associëren we met grotere wezens dan hoge.

Die associaties spelen waarschijnlijk ook elders in de taal een rol. Je kunt de volgende zin op (minstens) twee manieren uitspreken, als een mededeling en als een vraag:

- Je komt morgen!
- Je komt morgen?

Het effect van de leestekens bereik je in gesproken taal vooral met toonhoogte. Aan het eind van de vraag gaat die een beetje omhoog, terwijl hij aan het eind van de mededeling (of het bevel) juist langzaam naar beneden gaat. Dat is waar

voor heel veel talen. Zelfs wanneer iemand een Afrikaanse of Aziatische taal spreekt waar je geen woord van verstaat, kun je soms nog wel ongeveer raden of die ander een vraag stelt of een bevel geeft.

Er zijn taalkundigen die denken dat ook hier klanksymboliek een rol speelt. Als je een vraag stelt, wil je iets van de ander en maak je je dus van die ander afhankelijk, al is het maar voor even. En dan doe je er dus goed aan om jezelf even klein te maken. Hoe dat dan precies moet met de talen waarin je aan het eind van een vraag met je toon omlaag gaat – er zijn zelfs Nederlandse dialecten die dat doen, zoals het Roermonds – weet ik niet.

Ik betreur het voorafgaande

Hoe dan ook speelt de innerlijke stem bij lezers altijd een rol, ook als de lezer zich er niet van bewust is. Er zijn in ieder geval veel aanwijzingen dat het gebiedje in onze hersenen dat letters herkent, in de buurt zit van het gebiedje waarmee we de spieren aansturen om woorden te zeggen.

Een mooi bewijs daarvoor is gegeven door de Franse hersenwetenschapper Stanislas Dehaene, die met hersenscans onder andere heeft laten zien dat eigenlijk alle mensen die kunnen lezen de lettertekens waarmee ze dat doen in hetzelfde hersengebiedje hebben opgeslagen.

Dat is als je erover nadenkt al tamelijk verwonderlijk als het gaat over mensen die hetzelfde schriftsysteem gebruiken. Schrijven kan de mens nog niet zo lang – in evolutionaire termen zelfs echt té kort om iets te hebben kunnen veranderen aan de bouw van onze hersenen. Het is onwaarschijnlijk dat ons schrijfvermogen aangeboren is – maar hoe komt het

dan dat ieder kind dat het alfabet leert, die letters op min of meer dezelfde plaats opslaat? Overal in de hersenen hebben wij mensen hersengebiedjes die we gebruiken bij het zien; waarom gebruiken we uiteindelijk allemaal min of meer hetzelfde gebiedje om te lezen?

Het is nog wonderlijker, want het blijkt zelfs niet of nauwelijks uit te maken of je Chinese karakters leest, of Arabische of Romeinse letters. Al die op het oog totaal verschillende systemen worden min of meer op dezelfde plaats in onze hersenen opgeslagen.

Die plaats is, volgens Dehaene, het visuele hersengebiedje dat het dichtst zit bij het gebied waar we de taalklanken onthouden. Ieder kind dat lezen leert, komt dus op dezelfde oplossing omdat dit nu eenmaal de beste is, de elegantste: de letters onthoud je in een hersengebiedje dat gespecialiseerd is in visuele signalen én tegelijk dicht bij de klanken zit.

Dat verklaart meteen waarom schriftsystemen op de keper beschouwd ook niet zoveel van elkaar verschillen als ze wel zouden kunnen. Of je nu Chinese karakters bekijkt of Arabische lettertekens, ze zijn allemaal opgebouwd uit bepaalde deelvormpjes die overal weer terugkomen. Een voorbeeld daarvan is een τ -vorm; die bestaat natuurlijk als een (hoofd)letter in ons alfabet, maar ook als een onderdeelje van Chinese karakters.

Nu heeft het voor de mens een duidelijk en waarschijnlijk onverwacht voordeel om τ -vormen snel te kunnen herkennen: het helpt ons te kunnen zien dat de wereld drie dimensies heeft. Dat zit zo. Er is een verticale lijn die recht omhoog gaat, de hemel in (de stam van een boom, een spijl van een hek) en dan verdwijnt die lijn ineens achter een vlak (het gebladerte, een deken). Daaruit kun je afleiden dat de stam inderdaad áchter het gebladerte staat – en dus hoe

de dingen zich tot elkaar verhouden.

Het is waarschijnlijk dat diepte zien zo belangrijk is voor de mens dat dit soort trucjes aangeboren zijn. De τ -vorm is ons dus diep ingeprent. En datzelfde geldt volgens Dehaene voor veel andere karakteristieke onderdeeljes van letters, hiërogliefen en karakters.

Het lijkt ook te kloppen met wat de hersenscans ons vertellen: de letters en karakters zitten in het gebied dat we ook gebruiken om diepte te kunnen zien. We hergebruiken dat gebied dus, vanwege de min of meer toevallige omstandigheid dat dit gebied zo dicht bij ons klanksysteem zit. Aan de andere kant maken schriftsystemen, nog steeds volgens Dehaene, nooit gebruik van vormen uit een ander visueel gespecialiseerd gebied van de mens: dat van gezichtsherkenning. Oogvormen of kaaklijnen zoek je vergeefs in volwaardige moderne schriftsystemen. Dat komt doordat het visuele gebied te ver van het spraakgebied in de hersenen af ligt.

Deze redenering kan misschien een verklaring bieden voor de opkomst van smileys. Waarom tekenden mensen in de negentiende eeuw nog niet van die vrolijke gezichtjes aan het eind van een zin? Dat was toen nog makkelijker geweest dan nu, in ieder geval in brieven: nog steeds kun je makkelijker een gezichtje tekenen dan typen.

Een verklaring die je wel eens hoort, is dat we door de nieuwe media nu eenmaal veel sneller zijn gaan schrijven. Een sms'je is zo verstuurd, bij het chatten moet je nóg sneller zijn, en de snelheid van die media is op de een of andere manier overgegaan naar de wat langzamere media zoals e-mail.

Maar hoe vaker ik die verklaring hoor, des te minder ze bevredigt. Smileys typen maakt elektronische communicatie allesbehalve sneller. En het maakt de berichten ook niet korter, al is het maar omdat zo'n emoticon zaken commu-

niceert die je normaal gesproken niet uitschrijft ('Dit is een grapje', 'Ik betreur het voorafgaande'), al is het maar omdat de lezer ze ook al uit het geschrevene kan concluderen.

Heeft het dan te maken met het feit dat de schrijftaal spreektaaliger wordt? Maar hoe zit dat dan? Waarom waren persoonlijke brieven vroeger dan niet zo spreektaalig dat ze ook smileys bevatten? Toen ik jong was schreef ik nog brieven met de hand met vriendjes en vriendinnetjes. Het enige wat in de buurt kwam van een smiley, was dat je 'xxx' schreef onder een brief, waarbij die x stond voor een zoen (je zou het kunnen zien als een tekeningetje van een zoenende mond). Wanneer iemand erg verliefd was, tekende ze soms een hartje.

Het verschijnen van smileys is een teken dat moderne schrijftaal niet meer op spreektaal gaat lijken, maar er verder van af komt te liggen. We gebruiken nu symbolen die we begrijpen met een deel van de hersenen dat ver weg ligt van het spraakgebied, omdat niet ieder teken dat we uittypen nog langer in ons hoofd tot klinken hoeft te worden gebracht.

Meisje, vis, vangen

Talen verschillen in meer opzichten van elkaar dan alleen in wat voor lettertekens ze gebruiken. Volgens het striptijdschrift *Eppo* spraken de indianen (roodhuiden, die naakt waren afgezien van een lendendoek, een verentooi en wat verf op hun gezicht) in de jaren tachtig van de twintigste eeuw aldus: 'Mij zwerven door de bossen. Mij nu moe zijn. Oef!' De zinnen waren kort en de werkwoorden waren niet verboden. Waar die eigenaardige zinsbouw precies vandaan kwam, wie het 't eerst bedacht had dat indianen zo zouden praten, weet ik niet, maar scenarioschrijvers en -vertalers leken het erover

eens dat indianen, zwarte kannibalen met een botje door hun neus en andere wilden op die manier hun zinnen vormden.

De laatste jaren zie je dat soort zinsbouw niet vaak meer in stripverhalen, waarschijnlijk omdat het als discriminerend wordt gezien. Maar waarom dat zo zou zijn, is op het eerste gezicht evenmin duidelijk als waarom men indertijd zo massaal voor die vreemde zinsbouw koos. Wat zou er nu zo vreselijk slecht of zo dom zijn aan het niet-verbuigen van werkwoorden? Aan het gebruiken van de lijdendvoorwerpsvorm 'mij' in plaats van de onderwerpsvorm 'ik'? Aan het achterop plaatsen van het werkwoord 'zijn'? Waarom zou je iemand belachelijk maken door dat soort zaken? Zijn al die dingen zoveel gemakkelijker dan de manier waarop Kuifje of Guust Flater spreken, de blanke mannen uit de stripverhalen van die jaren?

Met een afwijkende zinsbouw kun je kennelijk iemand karakteriseren. Wat is zinsbouw? Waarom hebben talen eigenlijk zoiets als een zinsbouw, dat wil zeggen een verzameling afspraken volgens welke 'Mij moe zijn' minder goed is dan 'Ik ben moe', ook al begrijpt iedereen van beide net zo goed wat ze betekenen? Waarom zetten we niet alle woorden in de volgorde waarin ze in ons hoofd opkomen? Waarom hebben we daar afspraken voor nodig? En wanneer en door wie zijn die afspraken gemaakt?

In de eerste plaats zijn er aanwijzingen dat er inderdaad een logische zinsbouw is – een volgorde waarin de woorden van nature in mensen opkomen. Verrassend genoeg is die woordvolgorde misschien wel onafhankelijk van onze moedertaal. Er zijn experimenten gedaan waarin (horende) mensen werd gevraagd om een tekenfilmpje dat ze gezien hadden na te vertellen zonder woorden te gebruiken, maar in plaats daarvan gebaren.

Ze zagen bijvoorbeeld een meisje dat een vis ving. Veel proefpersonen in zo'n experiment beeldden dan eerst een meisje uit (met je handen aangeven dat je haar lang is, giechelen), deden dan een vis na (met wijd opengesperde ogen en je gevouwen handen vooruit door het water kronkelen) en maakten ten slotte een gebaar alsof ze een hengel uitgooiden als mime van het werkwoord.

De precieze manier waarop meisjes en vissen werden uitgebeeld, verschilde per cultuur, maar mensen bleken over de hele wereld die drie begrippen het vaakst in deze volgorde uit te beelden: meisje, vis, vangen. Dat wil zeggen eerst het onderwerp van de zin, degene die de handeling uitvoert, dan het lijdend voorwerp en ten slotte de handeling. Sommige talen gebruiken die volgorde ook altijd in hun zinsbouwregels, het Turks en het Japans bijvoorbeeld. Andere gebruiken hem soms – het Nederlands doet dat bijvoorbeeld in bijzinnen wel ('Ik zie dat het meisje een vis vangt'), maar in hoofdzinnen niet ('Het meisje vangt een vis'). Maar zelfs sprekers van het Engels, een taal die geen andere woordvolgorde toelaat dan 'The girl catches a fish', gebruikten wanneer ze gebaarden bij voorkeur de Nederlandse bijzinvolgorde.

Je zou daarin een aanwijzing kunnen zien dat de volgorde 'onderwerp, lijdend voorwerp, werkwoord' (ik kort dat even af tot *OLW*) de meest voor de hand liggende is voor de menselijke geest. Er zit nog wel een interessante draai aan: wanneer het lijdend voorwerp een mens aanduidde, werd de voorkeursvolgorde ineens bij voorkeur *OWL*, dus lijdend voorwerp achteraan. De volgorde dus die wij in de hoofdzin gebruiken: 'De man kust zijn vader.' Het lijdend voorwerp kwam ook voor de Turken en Japanners ineens aan het eind van de 'zin' die ze met hun gebaren maakten – op een plaats dus waar ze het in hun moedertaal nooit zouden plaatsen.

Een reden waarom menselijke lijdend voorwerpen ergens anders geplaatst worden dan niet-menselijke in die natuurlijke volgorde, is mogelijk dat mensen gevoelsmatig minder goede lijdend voorwerpen zijn. Mensen zien we van nature kennelijk als handelende personen, als *onderwerpen* van zinnen. Wanneer ze onverhoopt toch in die lijdende positie komen, de plaats waar we liever levenloze dingen zien, zet je ze liever niet vóór het werkwoord dat de actie uitdrukt (waar het onderwerp ook al staat), maar erachter.

Hun vader kussen die mannen iedere ochtend

De menselijke geest maakt dus bij dit soort experimenten een verschil tussen menselijke en niet-menselijke lijdend voorwerpen. Dat verschil komt ook in echte talen wel tot uitdrukking. Het onderscheid tussen ‘Wie heb je gezien?’ en ‘Wat heb je gezien?’ in het Nederlands is daar een voorbeeld van. Het woord ‘wie’ gebruiken we voor mensen en het woord ‘wat’ om te vragen naar alle andere dingen in de wereld die geen mensen zijn – dieren, planten, levenloze voorwerpen of zelfs abstracte begrippen (‘Ik heb gezien dat $1 + 1 = 4$ ’).

Er is nóg een overeenkomst tussen de uitkomst van dit experiment en wat we weten over menselijke talen. Bijna alle deelnemers aan deze experimenten zetten het onderwerp voor het lijdend voorwerp, het meisje voor de vis, de man voor zijn vader. Ook verreweg de meeste menselijke talen lijken die voorkeur te hebben. In het Nederlands kun je met een bepaalde zinsmelodie en in een bepaalde context wel zeggen ‘Hun vader kussen die mannen iedere ochtend’, maar dat is toch een beetje een problematische volgorde, waar je als lezer even aan zit te puzzelen voor je hem accepteert. Ta-

len waarin het lijdend voorwerp systematisch aan het onderwerp voorafgaat zijn ook uiterst zeldzaam. Al bestaan ze wel; een voorbeeld is het Nadëb, een indianentaal die in Brazilië gesproken wordt en waar je zegt: ‘Awad kalapée hapúh.’ *Awad* betekent ‘jaguar’, *kalapée* ‘kind’ en *hapúh* ‘ziet’: het is het kind dat in deze zin de jaguar ziet.

De zinsbouw weerspiegelt dus op zijn minst voor een deel de manier waarop we denken. Tegelijkertijd doet hij dat nooit helemaal. Voor zover we weten zijn er geen talen die het verschil tussen menselijke en niet-menselijke lijdend voorwerpen precies op dezelfde manier maken waarop de proefpersonen in de experimenten dat deden. (Enige voorzichtigheid is hier overigens geboden omdat de zinsbouw van de meeste van de circa zesduizend talen die er naar schatting op aarde gesproken worden, nauwelijks bestudeerd is; en wellicht staat er in een schriftje van een missionaris die ooit ergens in de binnenlanden van Australië de zinsbouw van een taal heeft opgetekend nog wel een verrassing.)

Vermoedelijk is er dus in talen iets anders aan de hand – er is een druk om alle zinnen in een bepaald kader te drukken (OWL of OLW bijvoorbeeld), los van de vraag of het lijdend voorwerp nu wel of geen mens is. Er is kennelijk een druk om de zinsbouw uniform te houden. Die druk, dat is misschien dan toch wel de sociale druk om je gedachten steeds in een mal te drukken, om die keuze niet steeds weer anders te maken.

Een spectaculair voorbeeld daarvan vind je in het Esperanto. Die taal werd in de negentiende eeuw ontworpen door de Pools-joodse oogarts Lejzer Zamenhof. Zinsbouw was niet bepaald zijn grootste zorg. Hij schreef een ‘grammatica’ van zijn taal waarin eigenlijk geen enkele regel voorkwam over de volgorde waarin je de woorden zou moeten

plaatsen om een goede zin te maken. Integendeel, het idee was dat de taal zo makkelijk mogelijk te leren zou moeten zijn voor zo veel mogelijk mensen, en daarom moest er niet te veel vast worden gelegd. Alles wat een ander zou kunnen verstaan, zou wel ongeveer goed moeten zijn.

Dat is nog steeds de overheersende ideologie van naar (mijn) schatting zo'n tienduizend mensen op de wereld die de taal gebruiken: wanneer het maar begrijpelijk is, is het goed. Bovendien heeft het Esperanto naamvallen, waardoor je kunt zien wie het onderwerp is, en wat het lijdend voorwerp. (Je kunt er natuurlijk over discussiëren of de prijs die daarvoor betaald wordt – dat je naamvallen moet leren hanteren – niet te hoog is.)

Je zou dus kunnen verwachten dat mensen inderdaad vrijelijk hun woorden plaatsen; dat ze daarbij vooral de voorkeuren van hun moedertaal volgen, of dat ze de 'natuurlijke' woordvolgorde volgen, die ergens in ons brein zit en er dus bij de experimenten die ik eerder heb genoemd ook uit komt. Maar geen van beide blijkt het geval. Volgens een proefschrift dat een paar jaar geleden werd geschreven aan de Universiteit van Amsterdam, heeft meer dan 95 procent van de zinnen in die taal de woordvolgorde owl – of mensen nu het lijdend voorwerp zijn of niet. Bovendien blijken esperantisten desgevraagd ('Hier hebt u zinnen. Welke is de beste? Nee, u mag niet zeggen dat ze allemaal even goed zijn. U móet kiezen.') ook een duidelijke voorkeur te hebben, die (min of meer) losstaat van de voorkeur die ze hebben voor hun moedertaal.

Deze kant boven

Zodra een gedachte omgezet wordt in taal, verandert er dus iets aan. De gedachte wordt in een grammatica geperst en menselijke taal heeft kennelijk geen ruimte om woordvolgorde te laten bepalen door factoren als menselijkheid, die nog wel een rol spelen bij het spontane uitdrukken van diezelfde gedachte zonder taal, met alleen mime.

Er zijn andere factoren die wél een rol spelen. In het Nederlands is dat bijvoorbeeld het verschil tussen vragen en beweren. Wanneer je een ja-nee-vraag stelt, moet het werkwoord altijd vooraan staan ('*Ga* je er nog iets aan doen?' naast 'Ik *ga* er nog iets aan doen'), en als er door de zin iets bevraagd wordt, komt dat bevraagde altijd vooraan te staan ('Wat *ga* je eraan doen?'; 'Wie *gaat* er iets aan doen?'; 'Wanneer *ga* je er iets aan doen?').

Nog een factor: in heel specifieke omstandigheden kan (bijvoorbeeld) het lijdend voorwerp voorop worden geplaatst. Je kunt in het Nederlands best zeggen: 'Mijn vader heb ik in geen jaren gezien.' Je doet dat bijvoorbeeld om extra de nadruk te leggen op 'vader': 'Mijn moeder komt iedere dag gezellig op de thee, maar *mijn vader*...'

En nóg een factor: het al genoemde verschil tussen hoofden bijzin, dat onder andere wordt weergegeven door de plaats van het werkwoord: 'Hij *koopt* allang geen cd's meer', tegenover: 'Hij zegt dat hij allang geen cd's meer *koopt*.'

Woordvolgorde gebruiken we dus om aan te geven hoe de zin in het gesprek of de tekst past: of de zin een vraag is of een mededeling, welke informatie er volkomen nieuw is en welke al eerder gegeven is; of de zin op zichzelf kan staan of ingebed is in een andere. Woordvolgorde gebruiken we dus vooral als signaaltjes aan de lezer of de luisteraar: dit is wat ik

wil zeggen met deze zin, dit is mijn bijdrage aan ons gesprek.

Er zit in menselijke zinnen een spanning die we nu al vaker zijn tegengekomen. Aan de ene kant zijn het instrumenten om te denken, en aan de andere kant zijn het manieren om die gedachten aan iemand anders over te dragen. Die twee dingen zijn met elkaar in tegenspraak: de ideale ruwe vorm van de gedachte is niet noodzakelijkerwijs de vorm waarop je haar aan iemand kunt overdragen.

Een zin is daarom een sinterklaassurprise, een ingepakte gedachte, een gedachte met een papiertje eromheen waarop geschreven staat wie de geadresseerde is en wat deze ermee moet ('Aan de bewoners van dit adres', 'Deze kant boven'). Die verpakking zit, in ieder geval in het Nederlands, aan de linkerkant. Dat is duidelijk te zien bij vragen. Waar de gedachte is: 'Je leest wat', wordt aan de luisteraar duidelijk gemaakt dat er een vraag gesteld wordt door het lijdend voorwerp vooraan in de zin te plaatsen: 'Wat lees je?' Zoals de nieuwe informatie ook vooraan wordt geplaatst. Het lijdend voorwerp uit 'heb ik mijn vader nooit gezien' komt vooraan te staan.

Je zou dat als volgt kunnen opschrijven:

- Wat (lees je *wat*)?
- Mijn vader (heb ik *mijn vader* nooit gezien).

Tussen haakjes staat hier het cadeautje, de naakte gedachte ('ik lees wat', 'ik heb mijn vader nooit gezien'), ervoor staat de verpakking, die bestaat uit naar voren gehaalde stukjes uit die gedachte. Die herhaalde stukjes heb ik in het 'gedachtedeel' van de zin cursief gemaakt. Mensen *denken* ze misschien wel, maar ze zeggen ze natuurlijk niet meer.

Iets lastiger te zien is dat iets soortgelijks geldt voor het verschil tussen hoofd- en bijzin:

- Jij leest een boek. [hoofdzin]
- [Ik weet dat] jij een boek leest. [bijzin]

Hoe weten we welk van die twee zinnen de naakte gedachte het dichtst benadert en welk van de twee is ingepakt? Waarschijnlijk komt de bijzin het dichtst in de buurt van de naakte gedachte, en dat niet alleen vanwege de experimenten die ik hierboven beschreven heb en die laten zien dat mensen een voorkeur hebben voor de oLW-volgorde van de bijzin.

In de eerste plaats begint een bijzin met een woordje zoals ‘dat’ of ‘of’. Je zou kunnen zeggen dat dit de tekenen zijn dat er sprake is van een bijzin. Als dat zo is, komt de pure gedachte dus na die woordjes die zelf slechts verpakking zijn:

- dat (je komt).
- of (je komt).

In het Nederlands staan alle werkwoorden altijd aan het eind van de zin, behalve het verbogen werkwoord van de hoofdzin (in de volgende zinnen heb ik de werkwoorden gecursiveerd):

- Ik *heb* dat boek niet *willen lezen*.
- Ik *zal* dat boek nu wel snel *uitgelezen hebben*.

Van samengestelde werkwoorden, zoals ‘uitlezen’, blijft zelfs het eerste stukje achteraan staan, maar het verbogen hoofdwkwoord staat juist altijd aan het begin:

- Ik *lees* dat boek niet *uit*.

Zoals links in een bijzin voegwoorden dus laten zien wat de functie van de volgende zin is, zo laat het verbogen werkwoord dat in hoofdzinnen zien. Ook dat verbogen werkwoord staat dus vooraan, min of meer op dezelfde plek als het voegwoord.

Vóór dat werkwoord staat dan nog het onderwerp van de zin, of het vraagwoord, of het woord dat nadruk krijgt. Uit de gedachte ‘je leest wat’ is dus het deel *lees* naar voren gehaald om duidelijk te maken dat het hier een hoofdzin betreft, en het deel *wat* om duidelijk te maken dat het hier een zin betreft. Alleen *je* is nog in de binnenste schil blijven staan. De ingepakte zin ‘Wat lees je?’ kunnen we dus als volgt opschrijven:

- Wat lees (je *wat leest*)?

Aan het begin van de hoofdzin, in het verpakkingsmateriaal, is er dus plaats voor twee zaken: voor het vraagwoord, en voor het werkwoord dat een signaal geeft dat we te maken hebben met een hoofdzin. Na dat verpakkingsmateriaal volgt wat er nog overblijft van de oorspronkelijke gedachte: *je wat leest*.

In bijzinnen is meestal alleen plaats voor het voegwoord (‘Ik vraag *of* je leest’) of een vraagwoord (‘Ik vraag *wat* je leest’), al kunnen veel Nederlandstaligen in spreektaal die twee ook combineren:

- [Ik weet niet] wat of (je *iets* leest).

Ik wil dat jij weet dat het buiten regent

Dat zinnen twee schillen hebben, een binnenschil, de eigenlijke gedachte, en een buitenschil, de verpakking voor de buitenwereld, is al lang bekend. De laatnegentiende-eeuwse Duitse wiskundige, logicus en taalfilosoof Gottlob Frege (1848-1925) heeft er bijvoorbeeld uitvoerig over geschreven. Frege was daarbij eerder geïnteresseerd in de betekenis van zinnen dan in hun vorm.

Hij liet zien dat er aan iedere zin die we uitspreken twee betekenisdimensies zijn. Aan de ene kant is er een simpele logische betekenis: de zin ‘Het regent buiten’ poneert een stelling over het weer, die waar of onwaar kan zijn.

Maar zodra ik die zin uitspreek, krijgt die zin ook nog een aantal andere betekenissen, zoals ‘Ik wil dat jij weet dat het buiten regent’. Ik zeg die zin immers niet voor niets. Het kost me moeite om die woorden uit mijn geheugen op te diepen, in de juiste volgorde te zetten en verstaanbaar uit te spreken en, hoe klein die moeite ook is, je kunt ervan uitgaan dat ik dat doe om een reden: omdat ik wil dat je een paraplu meeneemt, of het ganzenbordspel tevoorschijn haalt, of je verheugt omdat de tuin nu toch nog bevochtigd wordt. Of ik wil op zijn minst dat jij weet hoe het weer buiten is. Iedere zin die ik zeg of schrijf, zegt ook iets over mij, en over jou, en over onze onderlinge relatie.

Het is onjuist om te denken dat de zakelijke inhoud de ‘echte’ is. De andere dimensie speelt een minstens even belangrijke rol. De gesprekspartner kan ook op allebei de niveaus reageren. Een antwoord op de mededeling ‘Het regent buiten’ kan best zijn: ‘Nu heb ik geen zin meer’, of: ‘De slaplantjes zijn allang verlept!’, ook al is het verband tussen de logische betekenis van de ene zin en de andere heel ondui-

delijk. In dat geval reageer je eigenlijk alleen op de verpakking.

Twee plus twee is vier

Dat taal meerdere lagen heeft, is sommigen nog steeds een doorn in het oog. Ze vinden dat het de taal minder logisch maakt, en minder geschikt om de waarheid duidelijk uit te drukken. De bekende Nederlandse wiskundige Ionica Smeets vertelde eens:

Ik ken [...] wiskundigen die de vraag ‘Wil je koffie of thee?’ steevast met een triomfantelijk ‘Ja’ beantwoorden. Mijn collega’s hebben een wat merkwaardig gevoel voor humor, en ze gebruiken taal anders dan de meeste mensen. Hun zinnen zijn logisch gezien volkomen correct, maar in de praktijk soms wat onhandig. Hoe kun je een gesprek met dit soort abstracte wezens voeren? En kun je ze toch nog te slim af zijn?

Hoe zit dat eigenlijk met ‘Wil je koffie of thee?’ Is het antwoord ‘Ja’ inderdaad ‘logisch correct’ en moeten we dus concluderen dat de taal van mensen zonder wiskundediploma ‘(nu eenmaal) niet logisch’ is? Er is volgens mij iets anders aan de hand. Natuurlijke menselijke taal is niet minder logisch dan de symbolentaal van de wiskunde. Ze is alleen maar ingewikkelder.

De taal van de wiskunde heeft vooral minder dimensies dan de taal van alledag. Laten we bijvoorbeeld een wiskundige formule nemen en een zin die daar zogenaamd mee correspondeert:

- $2 + 2 = 4$
- Twee plus twee is vier.

De wiskundige formule heeft twee dimensies: een betekenis (2 betekent ‘de opvolger van 1’) en een syntaxis, een systeem dat bepaalt hoe de symbolen zich tot elkaar verhouden. Je kunt dezelfde betekenis ook uitdrukken met een andere vorm, laten we zeggen:

- $= + 2, 2, 4$

De zin ‘Twee plus twee is vier’ heeft ook een betekenis, een semantiek (laten we even aannemen dat die hetzelfde is als die van de wiskundige formule) en een zinsbouw, een syntaxis: ‘Is plus twee twee vier’ is geen welgevormde zin in het Nederlands. Maar daarnaast heeft een Nederlandse zin nog minstens twee dimensies, die allebei hun eigen harde logica hebben en die de zaak aanzienlijk compliceren.

De eerste dimensie is die van de klank. Wiskundige symbolen zijn onveranderlijk: de $+$ ziet er niet anders uit tussen 2 en 2 dan tussen 1 en 3. In natuurlijke taal passen symbolen wel voortdurend hun vorm aan. Het woord ‘plus’ klinkt bijvoorbeeld net iets anders in de zinnen:

- Twee plus twee.
- Een pluz drie.

In het eerste geval staat de slotklank van ‘plus’ naast een t , en in het tweede geval naast een d . Het verschil tussen die twee klanken is: bij een d laat je je stembanden trillen, maar bij een t niet. U kunt dat controleren door ‘t-t-t’ te zeggen en daarna ‘d-d-d’ terwijl u uw vingers tegen uw stembanden

houdt. Dat is ook precies het verschil tussen de *z* (stembanden trillen) en de *s*.

De logica van deze klankdimensie (de fonologie) vereist dan dat de twee klanken zich aan elkaar aanpassen ('aampassen'). Het woord 'is' overkomt hetzelfde ('is twee', 'iz drie'). De wiskunde heeft deze vormdimensie naast de syntaxis en de daarbij behorende logica niet.

Zo ontbeert de wiskunde ook de tweede betekenisdimensie van menselijke taal: de dimensie die wel pragmatiek genoemd wordt en waarin wordt uitgerekend wat een zin betekent in zijn context. Zoals een vorm in de fonologie kan veranderen, zo kan een betekenis dat ook. Neem het volgende dialoogje:

- Johan: 'Aad en Jeannet gaan binnenkort uit elkaar.'
- Michiel: 'Weet je dat zeker?'
- Johan: 'Ja, twee plus twee is vier.'

Hier doet Johan niet ineens een wiskundige uitspraak. De laatste zin die hij zegt betekent vanwege de context iets heel anders, namelijk zoveel als: 'Dat Aad en Jeannet uit elkaar gaan is een noodzakelijkheid.' Er is tamelijk veel bekend over hoe je kunt uitrekenen hoe die betekenis volgt uit de semantiek van zin en de context. Hier kun je bijvoorbeeld weer de regels van Paul Grice gebruiken: je zegt nooit iets zomaar. Als dus iemand iets zegt waarvan iedereen weet dat het waar is, zoals 'Twee plus twee is vier', en iets waarvan iedereen ook weet dat alle andere mensen weten dat het waar is, dan moet zo iemand daar wel iets anders mee bedoelen. Bijvoorbeeld dat het voorafgaande ook zo waar is dat iedereen eigenlijk wel weet dat het waar is.

Een van de principes is dat je er altijd van uit moet gaan

dat wat een spreker zegt betrekking heeft op het gesprek als geheel en daar waardevolle nieuwe informatie aan wil toevoegen. Aangezien het geen zin heeft om in een gesprek over relaties ineens over wiskunde te beginnen, moet je dus een betekenis zoeken die wat verder af ligt van de semantiek.

Zoiets geldt ook voor Smeets' voorbeeld. De vraag 'Wil je koffie of thee?' kun je als je het letterlijk bekijkt met 'ja' beantwoorden zonder duidelijk te maken of het nu koffie is die je wilt, of thee, maar met dat antwoord kan de luisteraar weinig beginnen.

Is de wiskunde daarmee logischer? Ze is vooral platter. Dat heeft soms voordelen: je kunt met de relatief simpele wiskundige formules makkelijker rekenen dan met de ingewikkelde objecten die zinnen zijn. Maar een plat vlak noemen we ook niet 'logischer' dan een meerdimensionale ruimte alleen maar omdat dat vlak eenvoudiger is.

De mannen zagen het meisje met de verrekijker

Dat wil nu ook weer niet zeggen dat de eendimensionale zinnen van de wiskunde helemaal geen nut hebben. Juist doordat ze de wat ongrijpbaarder tweede dimensie van de menselijke communicatie missen, kun je er goed mee overweg als de communicatie geen misverstanden toelaat, zoals inderdaad in wiskundige argumentatie.

Ook als we ons alleen tot de pure gedachte bepalen, blijven er natuurlijk nog heel veel dubbelzinnigheden over in de dagelijkse omgangstaal. Van de meeste daarvan zijn we ons nauwelijks bewust. Neem het volgende zinnetje:

- De mannen zagen het meisje met de verrekijker.

Eén soort dubbelzinnigheid is nog wel te achterhalen: wordt hier gezegd dat de mannen een verrekijker gebruikten om het meisje te zien? Of zagen ze een meisje dat een verrekijker om haar nek had hangen?

Maar de zin heeft nóg twee mogelijke betekenissen. ‘Zagen’ kan in de eerste plaats ook betekenen: met een plat voorwerp snijden. De mannen kunnen dus wrede moordenaars zijn die een meisje dat een verrekijker omheeft te grazen nemen. En in de moeilijkst te reconstrueren betekenis gebruiken de mannen bij het zagen een verrekijker in plaats van een huis-tuin-en-keukenzaag (‘De mannen zagen het meisje nu eens niet doormidden met de handzaag, maar met de verrekijker’).

Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat mensen die zo’n zin lezen al die mogelijkheden ook heel even overwegen – maar slechts een fractie van een seconde en alleen in het onderbewuste. Binnen de kortste keren zijn daar de waarschijnlijkste lezingen uit gevist: mannen kijken vaker naar meisjes dan dat ze hen doormidden zagen, en verrekijkers horen niet standaard bij het moordtuig. Dat soort dingen rekenen we dus razendsnel uit voordat we de zin echt bewust in onze beschouwing nemen.

Hoe weten we dan dat mensen die andere, rare, betekenissen toch overwegen? Je kunt mensen tijdens een experiment achter een computer zetten en hun, heel kort, zo’n zaagzin laten zien. Meteen daarna laat je hun een plaatje zien van een stuk gereedschap met kartelranden. Mensen blijken dat dan sneller te kunnen benoemen als ze het bovenstaande gelezen hebben, dan wanneer ze hebben gelezen:

- De mannen keken naar het meisje met de verrekijker.

De verschillende betekenissen van het woord ‘zagen’ verkeren dus allemaal even in ons hoofd. Ik ken geen experimenten waaruit blijkt dat mensen ook zowel het meisje als haar zagers de verrekijker omhangen, maar eigenlijk kan dat nauwelijks anders. Het zou wel heel magisch zijn als je echt in één keer meteen de juiste betekenis uit zo’n zin zou vatten en dat die onmiddellijk anders zou zijn dan in:

- De mannen zagen het meisje met behulp van een Black & Decker.

Bij die laatste zin krijgt de lezer meteen een beeld voor ogen van bloed en afgesneden ledematen, maar dat moet iets te maken hebben met het feit dat Black & Deckers weer niet zo vaak gebruikt worden om naar leden van het andere geslacht te turen – en omdat het voor de hand ligt dat als er een elektrische zaag genoemd wordt in een zin waarin mensen aan het zagen zijn, die zaag in handen is van de zagers en niet van het gezaagde meisje. Dat alles ligt voor de hand, en het klinkt vreselijk vergezocht wanneer je het zo uitschrijft. Maar het moet wel bedacht worden – en dat doet ons onderbewuste dus in luttele milliseconden die het duurt om de zin te lezen en te begrijpen. De alternatieven zijn daarbij kennelijk gewogen en te licht bevonden.

Maria kust Lena op haar wang

Wie een zin wil begrijpen, moet dus inzien wie wat doet en wie door die handeling op welke manier een verandering

ondergaat. Om dat te kunnen moet je hem, ergens in je hoofd, ontleden.

Dat onbewuste ontleden lijkt in de verte misschien op het bewuste ontleden dat je op school leert, maar het is niet hetzelfde. Zo is het bijvoorbeeld niet nodig om een goed cijfer te hebben gehaald voor ontleden op school om de verrekijkerzin, of enige andere normale Nederlandse zin, op de juiste manier te begrijpen. Iemand die nooit het verschil tussen een onderwerp en een lijdend voorwerp heeft leren benoemen, kan nog steeds raden wie er lippenstift op haar gezicht heeft als je zegt: ‘Maria kust Lena op haar wang.’

Het ontleden als schoolvak is al eeuwenoud en heeft zijn wortels vooral in het onderwijs in vreemde talen. Het was nuttig om het verschil tussen een lijdend en een meewerkend voorwerp te kennen wanneer je Latijn en Grieks wilde lezen, talen met een in sommige opzichten ander soort zinsbouw dan de moderne Europese talen. Vooral klassieke dichters hadden de neiging om de woorden in een zin flink door elkaar te gooien – de woordvolgorde werd eerder ingegeven door esthetische overwegingen dan door het soort natuurlijke volgorde dat uit experimenten blijkt, of de rigidere sociale codes die we in moderne talen zien. (Uit brieven en komedies blijkt overigens dat in het dagelijkse taalgebruik veel minder mogelijk was. En uit heel precies syntactisch onderzoek blijkt dat zelfs dichters niet zomaar iedere denkbare volgorde gebruikten; dat sommige woorden eigenlijk altijd vóór andere woorden staan, en niet erachter.)

Ik vermoed overigens dat bewust ontleden nog niet eens zozeer nodig is om Sappho of Horatius te kunnen lezen, als wel om op het gymnasium over hun taalgebruik te kunnen praten. Bij het lesgeven over de taal van zulke dichters is het handig om over zinsdelen te kunnen praten, om de functies

van die zinsdelen in de zin te kunnen benoemen, en om aan te kunnen wijzen hoe kunstig de dichters hun woorden over verschillende versregels verspreiden.

Zo is het met veel vaardigheden. Wie viool leert spelen, leert wat het verschil tussen een *op*- en een *afstreek* is en hoe je onderscheid maakt tussen *pizzicato* en *legato*. Wie tango leert dansen, maakt kennis met begrippen als *ocho* en *traspie*. Je wordt geen betere violist of tangodanser doordat je die woorden kent, maar je kunt wat je leraar voordoet wel beter analyseren en onthouden, en je leraar kan makkelijker uitleggen wat hij bedoelt.

De wetenschap heeft de afgelopen decennia manieren ontwikkeld om zinnen steeds beter te ontleden. Met schoolgrammatica kom je niet ver. Ik herinner me in ieder geval mijn teleurstelling nog toen ik eens op de middelbare school, toen de leraar met een zucht van verlichting aankondigde dat we vanaf nu niet meer zouden ontleden, dat we alles geleerd hadden wat er te leren viel, dat we ons nu op de écht leuke dingen konden concentreren, de krant pakte en een willekeurige zin uit een willekeurig artikel op de voorpagina probeerde te ontleden.

De Nijmeegse hoogleraar didactiek van de taalwetenschap Peter-Arno Coppen, een van de beste ontleders van Nederland én een van de beste didactici, heeft wel eens beweerd dat hij in iedere willekeurige zin een ontleedprobleem kan aanwijzen: een kwestie waarover je van mening kunt verschillen. Hij beschouwt dit als een voordeel, want ontleden is een manier om te leren redeneren, om in gesprek te komen over taal.

De onvolmaaktheden gelden alleen voor het expliciet ontleden. Het ontleedmachientje in ons hoofd moet de meeste zinnen wel degelijk heel precies kunnen analyseren. Met

moderne technieken zoals MRI-scans lukt dat al een stuk beter – die benaderen waarschijnlijk beter het ontleedmachientje dat we in ons hoofd hebben zitten. Door zinnen te ontleden kun je een beetje in een mensenhoofd kijken.

Hem smelt

In iedere zin zitten aanwijzinkjes over de manier waarop wij mensen de wereld zien. Die zijn soms heel subtiel, maar juist zij openen soms ineens een luikje naar wat er in ons hoofd gebeurt. Vooral als blijkt dat op het eerste gezicht in heel verschillende talen dezelfde aanwijzingen verstopt zitten – daaruit blijkt pas écht iets over ons denken.

Waarschijnlijk denken wij mensen allemaal in grote lijnen wel op dezelfde manier. Dat wil zeggen dat de inhoud van ons denken natuurlijk verschilt per mens. De een denkt de hele dag aan de beste manier om als eerste aan de beurt te zijn bij de kassa van de Aldi, een tweede is op zoek naar de beste manier om vissen uit de Amazone te vissen, een derde probeert de rijstooft op tijd binnen te krijgen.

Dat komt doordat die inhoud onvermijdelijk is samengesteld uit wat andere mensen ons hebben aangereikt. Maar de *vorm* van het denken, de manier waarop we uit die ideeën nieuwe ideeën creëren, kun je eigenlijk niet leren, bijvoorbeeld omdat je nooit kunt zien hoe iemand anders dat doet. Je ziet hooguit de producten van het denken – het denken zelf kun je nooit zien gebeuren. Dus denken alle mensen op dezelfde manier zoals ze ook op dezelfde manier hun eten verbranden.

Dat geldt ook voor de subtielste manieren om de wereld te zien. Het bekendste voorbeeld uit de geschiedenis van de fi-

losofie zijn waarschijnlijk de begrippen ‘oorzaak’ en ‘gevolg’. Sinds de tijd van de Britse filosoof David Hume (1711-1776) wordt gediscussieerd over de vraag of je ooit kunt leren wat die begrippen precies inhouden.

Het is al lastig om te leren dat de ene gebeurtenis de oorzaak is van de andere. Weliswaar barst ieder bord dat ik op de grond gooi in duizend stukken, maar hoe weet de peuter dat mijn gooien dat barsten veroorzaakt? Het is immers mogelijk, om maar iets te noemen, dat ik die borden altijd op de grond gooi omdat ik aanvoel dat ze zo dadelijk in stukjes uit elkaar zullen spatten; of dat dezelfde onzichtbare kracht die het bord aan gruzelementen slaat, het eerst uit mijn handen heeft getrokken.

Nog lastiger wordt het om in het algemeen te leren wat een oorzaak is en wat een gevolg. De filosofen komen er sinds Hume al niet uit – wat betekent het precies om te zeggen dat een gebeurtenis een andere veroorzaakt? Dat valt heel moeilijk uit te drukken.

Tegelijkertijd voelen alle deelnemers aan dat soort discussies intuïtief aan wat er met die begrippen bedoeld wordt. Ik geloof niet dat er mensen ergens op de wereld zijn die géén verband leggen tussen mijn smijten en de scherven op de grond. Ik ben in ieder geval nog nooit zo iemand tegengekomen. (Mensen kunnen misschien wel missen dat een concrete oorzaak – de toename van het transport – een bepaald gevolg heeft – het smelten van de ijskappen – maar dat is iets anders.) Hoe komen we aan dat gevoel wanneer nooit iemand het ons heeft uitgelegd?

Het is niet onlogisch om te veronderstellen dat zo’n idee in onze aangeboren geestelijke gereedschapskist zit. Dat een kind al geboren wordt met een gevoel dat sommige zaken andere veroorzaken, zoals het ook geboren wordt met het

vermogen om menselijke gezichten te herkennen, een hang naar de moederborst en de capaciteit om in huilen uit te barsten. Dat is namelijk een heel nuttig instrument om te overleven. Wanneer je weet dat vuur ernstige brandblaren veroorzaakt, blijf je voortaan uit de buurt van vuur.

Uit talen kunnen we veel leren over andere instrumentjes in onze gereedschapskist. Zo zijn niet alle zinsonderwerpen gelijk, en dat heeft iets te maken met het verschil tussen oorzaak en gevolg. Neem de volgende twee eenvoudige zinnen:

- Karel sterft.
- Mieke loopt.

Er is een verschil tussen wat er gebeurt met Karel en wat er gebeurt met Mieke in deze zinnen. Dat komt doordat er een verschil is tussen sterven en lopen. Om te lopen moet je actief zijn: de beslissing nemen om je ene been voor het andere te zetten bijvoorbeeld. Sterven is anders: het overkomt je, of je wilt of niet. Je kunt niet eens beslissen om te sterven. Je kunt natuurlijk over het hekje van het balkon klimmen en van tevoren hebben bedacht dat het gevolg daarvan zal zijn dat je komt te overlijden, maar het sterven zelf is onvermijdelijk als de omstandigheden er zijn: je kunt er nadat je over dat balkon geklommen bent ook niet meer mee ophouden.

Het zogenaamde onderwerp van ‘sterven’ ligt wat de betekenis betreft dus dichter bij een lijdend voorwerp. Er zijn talen die dat verschil ook duidelijk uitdrukken: ze geven dezelfde naamval aan het onderwerp van ‘sterven’ (of ‘komen’) als aan het lijdend voorwerp van, laten we zeggen, ‘zien’: ook een lijdend voorwerp heeft niets te kiezen. Hier zijn wat voorbeelden uit het Baskisch, een taal die rond de Pyreneeën gesproken wordt, in Frankrijk en in Spanje.

- Nekane-k Miren eta Jon ikusi ditu. [Nekane zag Miren en Jon.]
- Miren eta Jon etorri dira. [Miren en Jon kwamen.]

Het Baskisch heeft de woordvolgorde van de Nederlandse bijzin: ‘Nekane Miren en Jon zag’. Verder heeft het Baskisch naamvallen. Het onderwerp van een zin met een lijdend voorwerp (zoals de eerste zin hierboven) krijgt de uitgang -k. Het lijdend voorwerp heeft geen uitgang, net als het onderwerp van een zin zonder lijdend voorwerp. Die twee hebben dus dezelfde vorm.

In zekere zin is dit een logischer systeem dan wat wij in het Nederlands hebben. Wij zeggen immers ‘Hij sterft’ naast ‘Hij slaat hem’, alsof die ‘hij’ in allebei de gevallen even actief is, en of het dus eigenlijk niet beter zou zijn om ‘Hem sterft’ te zeggen. Verrassend genoeg kun je ook in het Nederlands sommige van die betekenisverschillen terugzien, bijvoorbeeld wanneer we een zin in de voltooide tijd zetten:

- Zij heeft hem geslagen.
- Zij heeft gelopen.
- Zij is gestorven.

Wanneer het onderwerp een ‘echt’ onderwerp is, gebruiken we over het algemeen het hulpwerkwoord ‘hebben’, en als er geen echt onderwerp is gebruiken we het werkwoord ‘zijn’. Hier zijn nog een paar voorbeelden:

- De boter is gesmolten.
- De kok heeft de boter gesmolten.

Er zijn twee werkwoorden ‘smelten’. In ‘De boter smelt’ is er weer geen echt onderwerp: de boter is hulpeloos aan het smelten overgeleverd. In de tweede zin is de kok wel een echt onderwerp: iemand die heeft gewild dat de boter zou smelten. En dus gebruiken we in het eerste geval ‘zijn’ en in het tweede ‘hebben’. In het Baskisch zouden de twee zinnen als volgt luiden als het Baskisch Nederlandse woorden gebruikte:

- Hij smelt hem.
- Hem smelt.

We hebben in het Nederlands ook een truc om het betekenisonderwerp weg te laten: de zin omzetten in de lijdende vorm. Van ‘Zij slaat hem’ maak je dan ‘Hij wordt geslagen’; het betekenisonderwerp kun je dan nog wel uitdrukken maar als een soort bijgedachte, voorafgegaan door een voorzetsel (‘door haar’). Maar zo’n extra voorzetselgroep telt niet voor het bepalen van het hulpwerkwoord. Dat is ‘is’, omdat het onderwerp geen écht onderwerp is:

- Hij is (door haar) geslagen.

Toch heeft een zin in de lijdende vorm naar de betekenis nog steeds wel een onderwerp, al hoor je het niet. Er is een verschil tussen ‘De boter wordt gesmolten’, waarin er impliciet in ieder geval nog een smelter is, en ‘De boter smelt’, waarin de boter als het ware vanzelf vloeibaar wordt. Dat kun je aan het volgende zien:

- De boter wordt gesmolten om de saus nog romiger te maken.

- De boter smelt om de saus nog romiger te maken. [uitgesloten]

De tweede zin klinkt vreemder dan de eerste. Dat komt doordat er in de bijzin ‘de saus nog romiger te maken’ een werkwoord zit dat smeekt om een handelende persoon, een betekenisonderwerp: er moet iemand zijn die wilde dat de saus zo ging smaken. Dat betekenisonderwerp is normaal gesproken dezelfde persoon als het betekenisonderwerp van de hoofdzin:

- De kok smelt de boter om de saus romiger te maken.

Deze zin kan alleen betekenen dat de kok degene is die wil dat de boter smelt, en degene die de saus romiger gaat maken. De zin kan niet hetzelfde betekenen als:

- De kok smelt de boter zodat het koksmatje de saus romiger kan maken.

Dat geldt ook voor de passieve zin ‘De boter wordt gesmolten om ...’: degene die de boter smelt, is dezelfde als degene die de saus romiger maakt. Maar in de zin die begint met ‘De boter smelt’, wordt in het geheel geen handelende persoon genoemd. En daarom is die zin vreemd.

De gestorven soldaten liggen in het gras

Er zijn nog andere verschillen tussen werkwoorden als ‘sterven’ en ‘dansen’. Van de eerste kun je wel een lijdende vorm maken, en van de tweede niet:

- Er wordt gestorven. [uitgesloten]
- Er wordt gedanst.

Je kunt dus geen passieve zin maken met ‘sterven’, maar wel met ‘dansen’. Waarom is dat? Voor passieve zinnen heb je kennelijk altijd een betekenisonderwerp nodig, ook al wordt dat niet uitgedrukt. Of nog anders gezegd: ‘Hij sterft’ lijkt al veel op een passieve zin, en die kun je niet nog passiever maken.

Er zijn ook verschillen de andere kant op. Soms kun je juist wel ‘gestorven’ gebruiken en niet ‘gedanst’:

- De gestorven soldaten liggen in het gras.
- De gedanste soldaten liggen in het gras. [uitgesloten]
- De gelezen boeken liggen in het gras.
- De gelezen soldaten liggen in het gras. [uitgesloten]

Wanneer je dus een werkwoord gebruikt in een voltooide vorm als een bijvoeglijk naamwoord (‘gestorven’, ‘gelezen’), begrijpen we het naamwoord als het lijdend voorwerp: de doodgeschoten soldaten zijn soldaten die een kogel hebben gekregen, de gelezen boeken zijn boeken die de soldaten tot zich hebben genomen. Omdat je niet gedanst kunt zijn, kun je ook geen gedanste soldaat zijn. Dat geldt voor alle werkwoorden zonder echt lijdend voorwerp: er zijn ook geen gelopen jongens, of gepiekerde jongens.

Zijn er mensen die dat wel eens fout doen? Op internet, die hard van taalmissers, vind je honderden mededelingen over gestorven jongens en doodgeschoten jongens, maar geen enkele over gedanste jongens, gelopen jongens of gepiekerde jongens. Nooit is iemand op het idee gekomen om een dergelijke fout te maken. Ook anderstaligen die in het

Nederlands schrijven, pikken dit kennelijk moeiteloos op en vervuilen internet niet met andersoortige zinnen. ('Er wordt gestorven' kan ik trouwens wel een enkele keer vinden, altijd in de zin 'Er wordt gestorven, niet gedood'.) Je vindt de absurdeste zinnen op internet – maar dit gaat nooit mis. En dat komt kennelijk doordat er een algemeen-menselijk idee van logica wordt aangesproken door dit soort zinnen.

Ik geefjou

We begrijpen kennelijk heel precies wie wat doet en waarom – en de bouw van zinnen laten we daarvan afhangen. De structuur van de zin weerspiegelt dus heel precies de structuur van de gedachte.

Volgens sommige taalkundigen zijn veel van die betekenisaspecten ook aangeboren. De beroemde Amerikaanse taalgeleerde Ray Jackendoff is een van hen. Hij wijst erop dat het vreselijk moeilijk moet zijn voor kinderen om de betekenis van een werkwoord als 'smelten' te leren. Hoe zou een jong kind te werk moeten gaan? Het bevindt zich in de keuken terwijl vader net een klontje boter in de koekenpan gegooid heeft. Dan zegt vader: 'Kijk, ik smelt de boter!'

Zelfs als het kind op de een of andere manier heeft uitgevogeld wat 'ik' en 'boter' in die zinnen betekenen – en dat is op zich al duizelingwekkend moeilijk wanneer je erbij stilstaat – hoe begrijpt het dan wat er met 'smelten' bedoeld wordt? Gaat het alleen om het in de pan gooien van de boter, of is de verandering die de boter vervolgens ondergaat ook onderdeel van de betekenis? En welke veranderingen horen daar dan bij? Het bruin worden? De belletjes die verschijnen? Of alleen de verandering in temperatuur? Of juist die

in geur? Het feit dat de boter uiteindelijk helemaal verdwenen is, is dat soms ook deel van het smelten? Het kind kan die beslissing eigenlijk nooit maken op basis van wat het ziet en hoort, want het ziet en hoort al die dingen, en nooit krijgt het een complete definitie aangereikt, niemand vertelt het ooit wat er nu allemaal wel of niet toe doet – al is het maar omdat geen volwassene echt een goede definitie kan geven.

Het kind moet dus op de een of andere manier besluiten wat er nu wel of niet precies belangrijk is aan de betekenis, en het doet dat volgens Jackendoff door het in te passen in een aangeboren manier om naar de wereld te kijken. Belangrijk is wat een mens van nature belangrijk vindt.

Eén handvat is dat ieder werkwoord een aantal rollen te vergeven heeft, als ware het een filmproducent. In het geval van het werkwoord ‘koken’ is er iemand die kookt (het onderwerp) en iets wat gekookt wordt (het lijdend voorwerp); in het geval van ‘geven’ is er iemand die geeft, iemand aan wie gegeven wordt, en iets wat de gever aan de ander overhandigt: ‘Ik geef jou een cadeautje.’ Je kunt er natuurlijk van alles aan toevoegen (‘Ik geef jou zaterdag een cadeautje omdat je zo lief bent’), maar dat zijn inderdaad toevoegingen, die je ook kunt weglaten, wat niet zo makkelijk lukt bij de drie hoofdrollen:

- Ik geef jou. [uitgesloten]
- Ik geef een cadeautje.
- Geef jou een cadeautje.

De eerste zin zul je nooit iemand horen zeggen, tenzij hij bedoelt dat jij het presentje bent; als er een medewerkend voorwerp is, dan moet er ook een lijdend voorwerp zijn. De

andere twee zinnen kun je in bijzondere omstandigheden wel zeggen, namelijk als duidelijk is aan wie er een cadeautje gegeven wordt of wie er geeft. De derde zin is typisch voor dagboekstijl: het is duidelijk wie er in het dagboek aan het woord is: ‘ik’.

In dagboekstijl is het overigens niet zozeer het onderwerp dat wordt weggelaten, als wel het eerste zinsdeel. Dat is dus niet altijd het onderwerp, al staat dat inderdaad vaak vooraan, omdat je alles wat belangrijk is in een zin vooraan kunt plaatsen:

- Morgen geef jou een cadeautje. [uitgesloten]
- Doen we!

De eerste zin is uitgesloten omdat het onderwerp weggelaten is, hoewel dat in de volledige zin niet op de eerste plaats zou staan. Daar staat ‘morgen’ immers al (‘Morgen geef *ik* jou een cadeautje’). In de tweede zin is het lijdend voorwerp weggelaten. Dat mag omdat het in de volledige zin op de eerste plaats zou staan (‘*Dat* doen we!’).

Waarom kan nu net die eerste plaats weggelaten worden? Dat is de verpakking van de zin, de plaats waar de dingen staan die we buiten de eigenlijke gedachte plaatsen om er speciale aandacht op te vestigen. Het stukje aan het begin van iedere zin dat niet behoort tot de eigenlijke gedachte, maar dat dient voor de ontvanger van de boodschap. Precies dat stukje van een zin kunnen we weglaten als die aandacht niet nodig is, omdat toch al duidelijk is wie het cadeautje gaat geven of wie actie gaat ondernemen.

Johan liet zijn oude moeder sterven

In de gedachte zin zelf zijn alle filmrollen die werkwoorden als ‘geven’ of ‘doen’ ter beschikking hebben dus aanwezig, ook als we ze niet uitspreken. En zoals er een aantal vaste stramienen zijn voor films – een frisse, zij het net iets te dikke jonge vrouw zit met een vreselijke arrogante man opgescheept die eigenlijk heel aardig blijkt; een kereltje dat eigenlijk niets liever doet dan thuisblijven, raakt verstrikt in allerlei slachtpartijen met monsters en draken – zo is er ook een vast en relatief beperkt aantal patronen voor werkwoorden. In de volgende zinnen hebben de persoonsvormen bijvoorbeeld allemaal wat gemeen:

- Roberta geeft haar moeder een zilveren schaal.
- Grimaldus vermoordt zijn vijand met list en bedrog.
- De kok breekt de eieren voor een soufflé.

Als we het onderwerp van deze zinnen A noemen en het lijdend voorwerp B, is er steeds het volgende aan de hand: A doet iets, en op grond daarvan verandert er iets met B: Roberta’s moeder heeft aan het eind van de handeling een schaal, Grimaldus’ vijand ligt levenloos ter aarde, de eieren van de kok zijn niet meer aan elkaar te lijmen. A (Roberta, Grimaldus, de kok) is de oorzaak van die verandering, en daarom zou je ‘geven’, ‘vermoorden’ en ‘veranderen’ allemaal ‘oorzakelijke werkwoorden’ kunnen noemen.

Samen zijn die oorzakelijke werkwoorden weer onderdeel van een nog grotere groep, waarin A op een of andere manier betrokken is bij een verandering die B ondergaat:

- Johan liet zijn oude moeder sterven.
- Karin hielp de kinderen hun puzzel afmaken.

Ook hier is sprake van een A (Johan, Karin) en een B (moeder, de kinderen). En ook hier gebeurt er iets met B (ze sterft, ze krijgen hun puzzel af). A heeft in deze gevallen wel iets te maken met wat B overkomt, maar is er niet de oorzaak van. In de eerste zin is het meer zo dat Johan de verandering bij zijn moeder niet verhindert, en in de tweede zin hadden de kinderen misschien toch wel verder gepuzzeld, maar heeft Karin dat wat gemakkelijker gemaakt.

Het miniverhaaltje dat een held (B) iets overkomt, terwijl een ander (een belangrijke bijrol voor A) daar op de een of andere manier mee te maken heeft, is kennelijk een belangrijk sjabloon in onze kijk op de wereld. En niet alleen de onze; dit soort werkwoorden komen voor zover ik heb kunnen nagaan in alle culturen voor. Het is dus misschien wel een onderdeelje van de menselijke natuur.

Wat hebben die vrouwen voor mannen gekust?

De verschillende scenario's die werkwoorden voorschrijven, zijn niet altijd even goed uit elkaar te houden, bijvoorbeeld door mensen met een autistische stoornis. Een kenmerk van autisme kan zijn dat je moeite hebt met het begrijpen van de verschillende rollen die mensen in het dagelijks leven spelen. Dat heeft ook invloed op de manier waarop autisten taal begrijpen. Neem de volgende twee zinnen:

- Rob vroeg Roos dat boek te lezen.
- Rob beloofde Roos dat boek te lezen.

Voor niet-autistische lezers is één verschil tussen deze twee zinnen onmiddellijk duidelijk: in de eerste is Roos de beoogde lezer, maar in de tweede is Rob dat. Dat kan alleen maar te maken hebben met de verschillende rolverdeling die de werkwoorden ‘vragen’ en ‘beloven’ afdwingen:

- Rob vroeg Roos (*Roos* dat boek te lezen).
- Rob beloofde Roos (*Rob* dat boek te lezen).

Nu is het ook weer niet zo dat autisten zomaar wat gokken wanneer ze een dergelijke zin horen, en moeten beoordelen wie de lezer is in deze zinnen. Met de eerste zin hebben ze geen probleem, maar met de tweede soms wel. Hoe komt dat?

In beide zinnen is het onderwerp van ‘lezen’ verzwegen. Het gaat om iemand die al genoemd is in de hoofdzin: het onderwerp bij ‘vragen’, het meewerkend voorwerp bij ‘beloven’. Om dat te begrijpen moet je de betekenis van die werkwoorden begrijpen. Maar dat vereist eigenlijk weer inzicht in de complexiteit van menselijke verhoudingen en dat is mogelijk waar het misgaat voor autisten.

Vanwaar dan dat verschil tussen ‘vragen’ en ‘beloven’? In het algemeen vinden mensen het moeilijker om stukjes van een zin bij elkaar te rapen wanneer er iets tussen staat wat te veel lijkt op een van die stukjes. Zo blijken mensen de eerste vraag hieronder net iets lastiger te vinden dan de tweede:

- Wat hebben die vrouwen voor mannen gekust? [1]
- Wat hebben die vrouwen voor boeken gelezen? [2]

Veel verschil is er niet in de begrijpelijkheid van deze zinnen, u merkt misschien niet eens dat u de eerste wat lastiger vindt. Maar uit experimenten blijkt dat mensen er toch net

een paar milliseconden langer over doen om zin 1 te begrijpen dan zin 2. De reden is vermoedelijk dat ‘wat’ in de eerste zin hoort bij ‘voor mannen’ (de vraag is *wat voor mannen* het zijn die gekust werden). De vrouwen staan tussen ‘wat’ en ‘mannen’ in en werken als storende factor. In de tweede zin is het effect minder groot omdat je daar ‘wat’ en ‘voor boeken’ bij elkaar moet zoeken. De vrouwen staan daar nog steeds tussen, maar vrouwen hebben kennelijk in de hoofden van de meeste mensen minder met boeken gemeen dan met mannen.

En zo gaat het dus ook met ‘beloven’: je moet daarvoor over het meewerkend voorwerp (‘Roos’) in de bijzin heen springen om het onderwerp van de beknopte bijzin (‘Rob’) te vinden. Dat is net een wat extra belasting voor de hersenen – vooral wanneer je dit soort scenario’s niet goed vat. Bij ‘vragen’ hoeft dat niet: het onderwerp van de bijzin is daar ‘gewoon’ het dichtstbijzijnde meewerkend voorwerp: ‘Roos’.

Althands zij had de tafel geruimd en verliet mij

Er zijn ook werkwoorden waarbij de scenario’s wat minder strak vastliggen. Het lijdend voorwerp van ‘smeren’ kan bijvoorbeeld datgene zijn wat op het smerende mes zit en op de oppervlakte moet worden bevestigd. Maar het kan ook de oppervlakte zijn:

- Ik smeerde pindakaas op mijn brood.
- Ik smeerde mijn brood (met pindakaas).

De tweede zin klinkt voor sommige mensen iets beter wanneer je be- voor ‘smeren’ zet (‘Ik besmeerde mijn brood met

pindakaas'), maar 'Ik smeerde mijn brood' wordt toch ook wel gebruikt.

Dat kun je constateren op internet. Nu is het googelen van zinspatronen nog niet zo makkelijk. Wanneer je geïnteresseerd bent in een enkel woord, type je dat woord eenvoudigweg in, en je vindt alle pagina's waarop dat woord voorkomt. Maar hoe doe je dat met patronen? We zijn in ons voorbeeld natuurlijk niet alleen geïnteresseerd in zinnen waarin 'ik' de smeerder is, 'pindakaas' de vloeibare substantie, en 'brood' de oppervlakte biedt. 'Jopie smeerde verf op het paneel' is net zo'n interessante zin.

Bovendien moet je ook voorzichtig zijn, vooral wanneer je geïnteresseerd bent in de vraag in hoeverre zinnen onze gedachten weerspiegelen. Wanneer een bepaald type zin niet zo vaak voorkomt, hoeft dat niet per se te betekenen dat we hem nooit denken. Het kan ook alleen maar betekenen dat we de gedachte niet vaak op die manier uiten. Een voorbeeld is het volgende paar zinnen:

- Ik ruimde de rommel van de tafel.
- Ik ruimde de tafel.

Dit paar is natuurlijk goed te vergelijken met de 'smeren'-zinnen hierboven: 'ruimen' kan verschillende soorten lijdend voorwerpen nemen: de rommel die wordt weggeborgen, of het oppervlakte waarvan alles wordt weggehaald. En ook in dit geval wordt de tweede zin wat acceptabeler met een voorvoegsel ('Ik *on*truimde de tafel' of 'Ik ruimde de tafel *af*').

Nu blijkt dat zinnen zoals 'Ik ruimde de tafel', anders dan alle andere hier genoemde zinnen, in de praktijk nauwelijks voorkomen. Je krijgt ze vrijwel niet gegoogeld. Sommige

mensen denken dat deze zinnen zelfs helemaal niet bestaan, en dat de reden daarvoor is dat zij te dubbelzinnig zijn. Deze zin zou immers niet alleen betekenen dat ik rommel van de tafel heb gehaald, maar ook dat ik de tafel zelf heb opgeborgen. Je kunt wel zeggen ‘Ik ruimde de stoep’ naast ‘Ik ruimde sneeuw van de stoep’, omdat zich in dat geval de verwarring niet voordoet. Een stoep laat zich nu eenmaal niet zo gemakkelijk onder de arm nemen en in een schuurtje opbergen.

Wanneer dat waar is, kunnen we de zin ‘Ik ruimde de tafel’ niet denken of vormen in ons hoofd. Hij maakt dus wel degelijk deel uit van onze taal. Alleen gebruiken we hem liever niet om verwarring te voorkomen.

Bovendien is het helemaal niet moeilijk om voorbeelden te vinden van de constructie, zelfs bij gerespecteerde schrijvers zoals de negentiende-eeuwer Jacob van Lennep (in zijn in zijn tijd immens populaire roman *De lotgevallen van Ferdinand Huyck*):

Of zij uitgebraat had, weet ik niet; althands zij had de tafel geruimd en verliet mij, met de belofte van in een ommementje met het eten terug te wezen.

Dat ruikt mij lekker

Nu is ook nog eens mijn Nederlands niet per se hetzelfde als dat van u. Ik heb als kleuter ooit de specifieke zinsbouw van onze moedertaal opgepikt uit alle signalen die ik kreeg – de manier waarop mijn ouders met elkaar en met hun vrienden spraken. U hebt datzelfde gedaan, maar daarbij waarschijnlijk net iets andere signalen gekregen en sommige signalen die wel hetzelfde waren net iets anders geïnterpreteerd. Dus

hebben we ook een verschillend taalgevoel ontwikkeld. Ons taalgevoel verschilt net zozeer van elkaar als onze vingerafdruk.

Daar kun je dan ineens discussie over krijgen. Zo las een twitteraarster een taaladvies op de website van het Genootschap Onze Taal – de Nederlandse vereniging van taalliefhebbers die online vooral ook veel belangstelling heeft voor kwesties van ‘goed’ en ‘fout’ – waarin beweerd werd dat de uitdrukking ‘lekker smaken’ heus niet ongrammaticaal is, omdat het immers géén samentrekking van een bestaande uitdrukking, een contaminatie, is (namelijk van ‘lekker zijn’ en ‘(goed) smaken’).

‘Lekker ruiken’, zeggen de taaladviseurs, is immers ook niet fout. De twitteraarster uitte haar verbazing over dat advies, maar in een reactie volhardden de adviseurs in hun standpunt: ‘lekker smaken’ is als ‘lekker ruiken’ en als de tweede wordt goedgekeurd, dan de eerste ook.

Ik ben het met de twitteraarster eens. Voor mij voelt ‘lekker smaken’ ook niet helemaal, eh, lekker. Ik zou anderen niet willen verbieden om het te zeggen, waarom zou ik, ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is, vrijheid blijheid! Maar als ik de uitdrukking op mijn tong proef, heb ik een rare nasmaak. Mijn eerste gevoel is dat ‘smaken’ iets anders is dan ‘ruiken’, omdat je wel kunt zeggen: ‘Dat smaakt mij lekker’, en niet: ‘Dat ruikt mij lekker.’ Misschien had dat ermee te maken?

Nu begonnen anderen zich met de discussie te bemoeien. Dit had ik niet mogen zeggen. ‘Dat smaakt lekker’ is gewoon goed en daarmee uit! Wie iets anders beweert, zoals ik, spreekt onzin!

Dat zal allemaal waar zijn, en ik wil ook best toegeven dat het mijn privé-indruk is en dat niemand daar iets mee te maken heeft. En toch. Ook voor mij voelt ‘smaakt lekker’

vreemd. Er knarst iets aan, wat ik niet voel bij ‘Het ruikt lekker’. En eerlijk gezegd geloof ik dat die taaladviseurs een vergissing maken. De redenering van die adviseurs is: als wij niet begrijpen waarom iets ongrammaticaal is, dan is het ook voor iedereen grammaticaal. Als ‘lekker ruiken’ goed is, dan ‘lekker smaken’ ook. (Of, volgens een argument dat ook naar voren werd gebracht: als ‘De aardappels smaken aangebrand’ goed is, dan ‘De aardappels smaken lekker’ ook; helaas vind ik ‘aangebrand smaken’ óók een beetje raar klinken.) ‘Lekker smaken’ is geen contaminatie. En dus niet fout.

Dat is een kromme redenering. Iets wat geen contaminatie is, kan toch verkeerd klinken. Je kunt geen ‘waterdichte redenering’ opzetten om te bewijzen dat iets goed is, simpelweg omdat taal geen gesloten systeem is. Er is geen objectiviteit voor taalgevoel – als een zin knarst, in ieder geval voor sommige taalgebruikers, kun je dat knarsen niet met een redenering wegwuiven. Er *zijn* nu eenmaal verschillen tussen ‘ruiken’ en ‘smaken’ die iedereen aan kan voelen:

- Dat smaakt mij lekker.
- Dat ruikt mij lekker. [uitgesloten]
- Ik smaak dat. [uitgesloten]
- Ik ruik dat.

Bovendien is er een duidelijk verschil tussen de volgende twee zinnen:

- De kaas ruikt.
- De kaas smaakt.

De eerste zin betekent dat de kaas *vies* ruikt, terwijl de tweede juist betekent dat hij *lekker* is. Dat zou wel eens de reden

kunnen zijn dat ‘lekker smaken’ vreemd klinkt, bijna net zo vreemd als ‘vies stinken’.

De beroemde Duitse taalkundige Manfred Krifka heeft er een aantal jaar geleden een artikel over geschreven, waarin hij laat zien dat er in andere talen iets soortgelijks aan de hand is: *smelly* betekent in het Engels ‘onaangenaam ruikend’, en *tasty* juist ‘met een aangename smaak’. Nog een feitje dat tot nadenken stemt: woorden voor de andere zintuigen hebben meestal niet zo’n inherent waardeoordeel. ‘Dat ziet eruit!’ kan zowel positief als negatief zijn, net als ‘Dat klinkt!’ In het Engels bestaan er geen woorden *sighty* of *heary*.

Krifka speculeert nog over wat dit alles betekent voor hoe de zintuiglijke waarneming in de taal worden uitgedrukt. Ruiken en proeven hebben evolutionair te maken met ons voedingspatroon, waarbij het van groot belang is om altijd een oordeel te hebben: je moet meteen vaststellen of je ergens ziek van kunt worden of dat het juist voedzaam is en je grote hoeveelheden calorieën gaat verschaffen. Zicht en gehoor zijn neutralere zintuigen: je ziet en hoort van alles waar je niets over hoeft te vinden. Hé, daar staat een boom en ach, daar klinkt een merel: je hoeft er niet onmiddellijk actie op te ondernemen. Het is voor je overleven niet noodzakelijk om een oordeel te hebben over de vorm van de boom of de klank van de merel. Je moet natuurlijk wel gepaste actie ondernemen wanneer je een slang hoort sissen of een panter ziet springen, maar ook voor onze voorouders waren de meeste zichtbare en hoorbare dingen waarschijnlijk vooral decor. Smaak en reuk gaan altijd over dingen ver weg.

Een ander verschil tussen ‘zien’ en ‘horen’ aan de ene kant en ‘smaken’ en ‘ruiken’ aan de andere is dat de eerste twee ook een ‘actieve’ tegenhanger hebben: ‘kijken’ en ‘luisteren’. Nu is er voor ‘smaken’ nog een soort actieve tegenhanger

(‘proeven’), maar ‘ruiken’ heeft dat niet. Aan geuren zijn we, anders dan aan andere zintuigen, veel meer overgeleverd – dat blijkt al uit onze taal. Je ogen, oren en mond kun je dichthouden, maar je neus kennelijk niet.

Een verschil tussen ‘smaken’ en ‘ruiken’ is dus hoeveel activiteit je onderneemt bij de desbetreffende sensatie. Omdat wat je proeft meestal door jouzelf in je mond gestopt wordt, zal de gewaarwording meestal aangenaam zijn. Geuren dringen daarentegen ongevraagd je neus binnen en wekken daardoor vaker een ongewenste associatie. Vandaar dat iets wat smaakt normaliter lekker smaakt (als ik die rare constructie ook eens mag gebruiken), terwijl iets wat ruikt standaard niet zo lekker ruikt.

En zo laat een grammaticaal dispuut je ineens nadenken over hoe de wereld via onze zintuigen bij ons binnenkomt. Die verschillende manieren zitten kennelijk ingebakken in ons denken – en daarmee ook in onze taal.

Frits is niet alleen vierde geworden

Omdat iedere taal zo veel subtiliteiten bevat, zulke kleine spoortjes van het kijken naar de wereld, is het ook nog lang niet gelukt om welke taal dan ook helemaal in kaart te brengen. Dat is ook het mooiste van een leven als taalkundige: doodgewone woorden en zinsconstructies krijgen als je er lang genoeg over nadenkt ineens een nieuwe glans, en er ligt nog steeds in iedere taal een onoverzienbare hoeveelheid van dat soort doodgewoonheden te wachten waar nog nooit iemand naar gekeken heeft.

Soms helpt het om talen met elkaar te vergelijken, bijvoorbeeld door een zin van de ene taal in de andere te ver-

talen. Zelfs wanneer die talen zo nauw verwant zijn als het Nederlands en het Duits, ontdek je ineens heel subtiele verschillen.

Neem als voorbeeld deze twee Duitse zinnen. Het gaat me daarbij om de vertaling van het woordje *nur*:

- Fritz ist nur Vierter geworden, ...
- Fritz ist nicht nur Vierter geworden, ...

De eerste zin zou je kunnen vertalen met ‘Frits is slechts vierde geworden’. Door die zin te zeggen, druk je (onder andere) uit dat je die vierde plaats minderwaardig vindt. Eigenlijk had Frits volgens jou toch wel minstens een bronzen medaille moeten winnen. Maar dat laatste oordeel zit helemaal niet in de tweede zin (‘Frits is niet alleen vierde geworden, ...’). Die zin zou je kunnen aanvullen met bijvoorbeeld ‘Hij heeft zich ook nog eens gekwalificeerd voor de Olympische Spelen’. In dat geval vind je het dus juist heel goed dat hij vierde is geworden. Er is alleen iets wat nóg prettiger is, namelijk die kwalificatie.

Er zijn daarom in het Duits twee soorten *nur*: de ene betekent ongeveer ‘niet meer dan de aangegeven hoeveelheid en dat vind ik wel een beetje weinig’; de ander betekent ‘niet meer dan de aangegeven hoeveelheid en u mag zelf bepalen wat u daarvan vindt’. Dat is heel subtiel, maar voordat ik over die Duitse zinnen nadacht, had ik nooit beseft dat die twee betekenissen in onze taal op verschillende manieren worden uitgedrukt. Dat blijkt al als we die Duitse zinnen proberen te vertalen. We kunnen daarvoor verschillende woorden gebruiken: ‘alleen’ bijvoorbeeld, en ‘slechts’. Eerst ‘alleen’:

- Joop is alleen vierde geworden.
- Joop is niet alleen vierde geworden, ...

Deze zinnen betekenen precies hetzelfde als hun Duitse equivalenten: in de eerste (die weliswaar een beetje moeizaam klinkt) valt Joop tegen, in de tweede is hij een hele bink. Belangrijk is wel dat de eerste zin een beetje raar klinkt, in ieder geval in mijn oren. Nu doen we hetzelfde met ‘slechts’:

- Kees is slechts vierde geworden, ...
- Kees is niet slechts vierde geworden, ...

In mijn oren klinkt in dit geval de eerste zin veel natuurlijker. De tweede zin klinkt ook natuurlijk, maar hij betekent iets anders dan de vergelijkbare zin over Joop. In dit geval heeft ‘slechts vierde geworden’ wel degelijk een negatieve bijklank; er wordt alleen ontkend dat Kees zo’n loser is dat hij ‘slechts’ vierde geworden zou zijn. Hij is maar liefst op de derde plaats geëindigd!

Er is een aardige proef die het nog beter laat zien: de ontkenning wat omslachtiger formuleren. Dat levert dan zinnen op als de volgende (ik herhaal voor het gemak ook nog de zinnen met een eenvoudige ontkenning):

- Fritz ist nicht nur Vierter geworden, ... [a]
- Es ist nicht so, dass Fritz nur Vierter geworden ist, ... [b]

- Joop is niet alleen vierde geworden, ... [a]
- Het is niet zo dat Joop alleen vierde geworden is, ... [b]

- Kees is niet slechts vierde geworden, ... [a]
- Het is niet zo dat Kees slechts vierde geworden is, ... [b]

De twee zinnen over Kees betekenen hetzelfde: de vierde plaats wordt als minderwaardig bestempeld, of de ontkenning nu simpel wordt gezegd of op een omslachtige manier. Dat geldt niet voor de zinnen over Fritz en Joop. Daar valt de afkeuring ineens weer weg met de omslachtige ontkenning. Als het ‘niet zo is dat Joop alleen’ vierde geworden is, is het toch eigenlijk best goed, die vierde plaats.

Het Nederlands heeft dus twee verschillende woorden voor de subtiel verschillende betekenissen van het Duitse woord *nur*. (En dan heb ik het nog niet eens gehad over ‘maar’. Vul dat zelf in de bovenstaande zinnen in en verbaas u over de nieuwe nuances die opduiken.) Het aardige is dat het Chinees en het Vietnamees ook zo’n verschil schijnen te maken tussen ‘slechts’ en ‘alleen’. Dat is dus niet gek: die Chinezen en Vietnamezen hebben dat soort subtiliteiten ook in hun hoofd, net als iedereen. En ze zijn het ooit gaan associëren met twee verschillende woorden, net als wij.

Vorige week gisteren is Marie gevallen

Een ander aspect van de werkelijkheid waar we in taal mee hannesen, is de tijd. Neem de uitdrukking ‘een week (dag, maand, jaar) geleden’. Dat verwijst vaak naar een moment dat ligt vóór het moment van spreken of schrijven (‘Ik zag jou een week geleden op tv’: het moment dat ik jou zag is nú, dat wil zeggen terwijl ik deze zin zeg, een week geleden), maar het kan ook verwijzen naar een moment dat wordt ingegeven door een andere tijdsbepaler. Dat gebeurt bijvoorbeeld in de volgende zin:

- Vorige week woensdag een maand geleden is Marie gevallen.

Je verschuift als het ware tweemaal van tijd. Eerst van nu naar de woensdag voor nu, en dan van die woensdag naar (precies) een maand eerder. Andere woorden of woordgroepen die een tijd aanduiden kunnen niet in die constructie staan. Je kunt bijvoorbeeld niet zeggen:

- Vorige week gisteren is Marie gevallen.

Toch zou je met enige fantasie best betekenis aan die zin kunnen toekennen, namelijk ‘gisteren een week geleden’. Bovendien is er een verschil tussen de volgende twee zinnen:

- Omdat Peter morgen twintig jaar geleden geboren is, is hij dan jarig.
- Omdat Peter twintig jaar geleden geboren is, is hij morgen jarig. [uitgesloten]

Doordat in de tweede zin ‘twintig jaar geleden’ in een bijzin staat en ‘morgen’ in de hoofdzin (ze zijn ‘ongelijkvlakkig’, noemde de beroemde Nederlandse taalkundige Piet Paardekooper dat toen hij over deze zaken schreef), verwijzen ze allebei los van elkaar en krijg je iets wat logisch onmogelijk is.

In zinnen in de zogenoemde indirecte rede gebeurt er nu iets eigenaardigs:

- Hij zei een week geleden dat hij een maand geleden vertrokken was.

Deze zin is in de indirecte rede omdat je iemand aanhaalt zonder hem direct te citeren. De directe rede zou zijn: ‘Hij zei een week geleden: “Ik ben [...]”’

‘Een week geleden’ wordt hier gemeten op het moment van (mijn) spreken, maar hoe zit dat met ‘een maand geleden’? Die woordgroep kan twee dingen betekenen: het vertrek is op het moment dat ik dit zeg een maand geleden (en hij zei dus indertijd zoiets als: ‘Ik ben drie weken geleden vertrokken’), of het was een maand geleden op het moment dat hij sprak – hij zei dus: ‘Ik ben een maand geleden vertrokken’, en bedoelde daarmee een moment dat inmiddels een maand en een week geleden is.

Gaat die Tinus plotseling dat die mierenneukers aan d'r neuzen hangen

Een andere subtiliteit in onze omgang van de tijd kun je aflezen aan het hulpwerkwoord ‘gaan’. We gebruiken dat natuurlijk om de toekomstige tijd aan te duiden (‘Ik ga dit boek lezen’ klinkt zelfs alledaagser dan ‘Ik zal dit lezen’), maar vooral kinderen gebruiken ‘gaan’ ook wel in de tegenwoordige tijd. Hier is een kind dat verontwaardigd reageert als een vriendje een mop begint te vertellen (mijn collega Leonie Cornips nam dit gesprek ooit op):

- Kind 1: ‘Jantje was op school en deed steeds broembroem.’
- Kind 2: ‘Heptie van mij. Hij naapt mij a... Hé stop stop. Hij naapt... hij naapt mij... Hij gaat me na-apen.’

Hier is natuurlijk geen sprake van een toekomstige tijd. Het tweede kind weet niet zo goed hoe het ‘na-apen’ in stukken moet breken, en daarom heeft het een hulpwerkwoord nodig zodat het werkwoord als een geheel aan het eind bij elkaar kan blijven staan. Maar de na-aperij is natuurlijk allang gebeurd.

Natuurlijk, kinderen verspreken zich natuurlijk ook wel eens zonder dat we daar al te diepgaande conclusies aan moeten verbinden, maar er schijnen veel van dit soort voorbeelden te zijn, en het kan geen toeval zijn dat het zo vaak ‘gaan’ betreft. Geen kind verspreekt zich ooit met ‘komen’.

Volwassenen doen het bovendien ook. Op de lp *Op hun pik getrapt* van Van Kooten en De Bie zegt de vrije jongen F. Jacobse op een zeker moment: ‘Hiero, gaat die Tinus plotse-ling dat die mierenneukers aan d’r neuzen hangen’, terwijl een en ander op dat moment al lang en breed aan de neuzen van de desbetreffende mierenneukers hangt.

Bovendien hoor je ook regelmatig de volgende zin:

– Het gaat regenen.

Je kunt die zin best zeggen als het al regent, of om precies te zijn: als het net begonnen is met regenen. Maar na bijvoorbeeld een halfuur kun je hem niet meer met goed fatsoen zeggen. De zin lijkt dus aan te geven dat het *begint* te regenen, niet dat het in de toekomst zal regenen. Bovendien werkt het makkelijker met andere werkwoorden over het weer (‘Het gaat waaien/sneeuwen’) dan met werkwoorden over andere gebeurtenissen. ‘Ik ga dit boek lezen’ kun je niet meer zeggen als je al een paar bladzijden tot je hebt genomen.

Hoewel... Eigenlijk kan ik het me best voorstellen: je leest

een paar bladzijden en roept verheugd: ‘Dit boek ga ik lezen!’ Je bedoelt dan: tot nu toe stelde dat ‘lezen’ niet veel voor en kon ik nog altijd terug, maar nu zet ik me er echt aan. Zo is het ook met het weer: wanneer de regen vanaf de eerste minuut met bakken over je heen gestort komt, kun je niet zeggen dat het *gaat* regenen. Er mogen hooguit wat druppels vallen, of het miezert wat – geen ‘echte’ regen. Ook de kleuter heeft het bij het rechte eind: zijn vriendje is nog maar net begonnen met na-apen. En zelfs F. Jacobse hoopt waarschijnlijk nog te hebben ingegrepen voordat het te laat is.

‘Gaan’ is naar mijn gevoel in dit opzicht minder stellig dan ‘zullen’. Wanneer je zegt dat het *zal* regenen, is het echt nog droog. Wanneer je aankondigt een boek te *zullen* lezen, heb je nog geen bladzijde tot je genomen. Wanneer je mij *gaat* na-apen, kan ik er nog op tijd een stokje voor steken.

Ik ben waanzinnig blij

Een laatste begrip dat een venstertje biedt in ons denken, is dat van de krankzinnigheid. De Groningse hoogleraar Nederlands Jack Hoeksema heeft eens een artikel geschreven over de woorden ‘gek’, ‘waanzinnig’ en ‘krankzinnig’ als bijwoorden van graad, dat wil zeggen in zinnen zoals de volgende:

- Het is krankzinnig duur.
- Het is waanzinnig duur.
- Het is niet zo gek duur.

Zoals uit deze voorbeelden al blijkt, is er een verschil tussen de drie: ‘gek’ kan alleen gebruikt worden in combinatie met

‘niet (zo)’. ‘Die tas is gek duur’ kun je niet goed zeggen.

Omgekeerd blijkt ‘waanzinnig’ slechts zelden in een negatieve zin te worden gebruikt. Mensen zeggen wel de eerstvolgende zin, maar niet zo snel de tweede:

- Ik ben waanzinnig blij.
- Ik ben niet waanzinnig blij.

Die laatste zin klinkt inderdaad een beetje vreemd, al is hij zeker niet uitgesloten. ‘Krankzinnig’, ten slotte, kan zowel in een positieve (‘Het is krankzinnig druk’) als in een negatieve (‘Het is niet krankzinnig druk’) zin gebruikt worden.

Er zijn andere verschillen. Zo komt ‘(niet zo) gek’ bijna alleen voor in combinatie met bijvoeglijk naamwoorden die iets uitdrukken wat met een getal te maken heeft: ‘duur’, ‘oud’, ‘ver’, ‘vaak’, ‘groot’. (‘Hoe vaak?’ ‘Drie keer, niet zo gek vaak.’) ‘Waanzinnig’ kan ook voorkomen in combinatie met niet-telbare eenheden (‘populair’, ‘leuk’, ‘interessant’). Dat geldt ook voor ‘krankzinnig’ (‘moeilijk’, ‘kuis’, ‘lekker’, ‘serieus’).

Minder makkelijk op te sporen is dat dit alles ook geldt als je de bijwoorden gebruikt zonder bijvoeglijk naamwoord, bijvoorbeeld in hun eentje in een zin:

- Krankzinnig!
- Waanzinnig!

Naar mijn indruk is ‘Waanzinnig!’ altijd positief; je kunt niet goed zeggen: ‘Ze gaan me ontslaan. Waanzinnig!’, tenzij je een grondige hekel aan je baan hebt. ‘Krankzinnig’ daarentegen kan zowel positief als negatief gebruikt worden (‘Ze gaan me ontslaan. Krankzinnig!’; ‘Ik heb opslag van de baas

gekregen. Krankzinnig!'). 'Gek' daarentegen kan niet los worden gebruikt, maar moet voorafgegaan worden door 'niet'. Het heeft dan *altijd* een positieve betekenis ('Ik heb opslag gekregen. Niet gek!', en niet: 'Ze gaan bezuinigen op ons budget. Niet gek!').

Er is opvallend genoeg nog een andere combinatie mogelijk, met 'te'. Vreemd genoeg heeft ook die een positieve betekenis ('Ik heb opslag gekregen. Te gek!'). Een enkele keer blijkt die combinatie trouwens ook wel als bepaling gebruikt te kunnen worden bij iets anders:

- Ik ben te gek blij voor je!
- Te gek veel voordeel bij J&H Licht en Geluid.

Ik geloof er geen bal van

'Gek' heeft dus een voorkeur voor 'niet', maar er zijn ook woorden die alleen in zinnen kunnen staan waar ergens anders een negatief woord staat. 'Hoeven' is een voorbeeld: je kunt wel zeggen: 'Je hoeft niet te komen', maar niet: 'Je hoeft te komen.' 'Bijster' is er ook een. 'Je bent niet bijster intelligent' kun je wel zeggen, maar 'Je bent bijster intelligent' is een raar compliment. Hetzelfde geldt voor allerlei werkwoorden die alleen maar kunnen uitdrukken dat je iets *niet* kunt: 'Ik kan jou uitstaan', 'Die oplossing haalt iets uit', 'Deze violiste kan tippen aan de prestaties van haar voorgangster'. Dit zijn allemaal zinnen die je wel kunt begrijpen maar niet zo kunt zeggen.

Of neem alle hoeveelheden die je nooit kunt hebben: 'Ik wil mijn ex voor goud terugzien', 'Mijn beste vriend heb ik in jaren teruggezien', 'Ik heb een flauw idee of we ooit naar

Jeruzalem teruggaan'. Daar geldt hetzelfde voor. Er hoort een ontkenning in de zin ('Ik heb geen flauw idee'), al werkt het soms ook als je er bijvoorbeeld een vraag van maakt ('Heb je een flauw idee...?'), misschien omdat zo'n vraag soms de ontkenning impliceert.

Het bijzondere is dat er heel veel taboewoorden zijn die zo'n ontkenning nodig hebben: 'Ik geloof er een zak van' (of een flikker, een bal, een kanker enzovoort).

Taboewoorden hebben een bijzondere plaats in de menselijke taal, net zoals ze een bijzondere plaats hebben in de menselijke hersenen. Het lijkt er volgens bepaalde onderzoeken op dat vieze woorden en vloeken ergens in een diepere schil zitten van de hersenen dan gewone woorden – dat er letterlijk meer en grotere emoties worden aangeraakt door die woorden dan pakweg door 'kereltje' of 'hamsteren'.

We maken daar op allerlei manieren gebruik van: door inderdaad heftige emoties af te reageren ('Godverdomme!', 'Kut!'), waarbij woorden die alleen al aan de taboewoorden doen denken bijna dezelfde functie kunnen hebben ('Gadverdamme!', 'Tut!'), om andere mensen aan te spreken ('Hé lul!') of weg te jagen ('Flikker op!') of door de algehele stand van zaken nader te kwalificeren ('Wat een kankerzooi').

Wat er precies taboe is, varieert van de ene cultuur tot de andere. Tamelijk uniek voor het Nederlands is de fascinatie voor ziektes ('kanker', 'tering', 'tyfus', 'klere'), terwijl wij juist veel minder belangstelling voor uitwerpselen lijken te hebben: *Scheisse* en *shit* hebben geen overtuigend Nederlands equivalent (ja, 'Ik word er schijtziek van', maar daar is dan toch ineens weer sprake van gezondheid). Je kunt ongetwijfeld interessante antropologische theorieën opstellen over wat dit zegt over onze cultuur, of die van anderen: Nederlanders zijn calvinisten en beschouwen ziektes als een straf van

God waar je niet over mag praten en die je geduldig moet lijden ('Niet klagen maar dragen en vragen om kracht'). Dat zou moeten betekenen dat Nederlandse katholieken en ongelovigen minder met ziektes vloeken, maar ik heb daar nooit bewijs voor gezien.

In ieder geval laat juist die bijzondere plaats van taboe-woorden zien hoe diepgaand de relatie is tussen de menselijke geest en de samenleving waar de eigenaar van die geest in leeft.

Ik zal wat hij wil vragen

Veel over je eigenaardigheden kun je leren door jezelf met buitenlanders te vergelijken. Mijn favoriete taalvragen komen dwars over alle cultuurgrenzen heen van mijn vriend Hans. Af en toe stuurt hij mij een mailtje en legt me dan een ongelooflijk moeilijke vraag voor. Hans is een gepensioneerd boekhouder en een idealist: hij geeft iedere week tientallen uren Nederlandse les aan buitenlanders. Daar zitten heel slimme en ook wel hoogopgeleide mensen bij, wie van alles opvalt aan onze taal wat ik zelf niet zo snel zou hebben gezien.

Taalvragen van anderen gaan meestal over wat er wel of niet mag. Maar de vragen van Hans zijn altijd opvallend. Misschien omdat hij veel Japanse ingenieurs onder zijn leerlingen heeft zitten – Hans woont in Amstelveen, waar het krioelt van de Japanse ingenieurs – die onvermoeibaar blijven geloven dat er overal een reden voor moet zijn.

Dat lijkt me ook de juiste houding. Geen enkele menselijke taal is onlogisch, al zitten de zaken soms wat ingewikkeld in elkaar, en overal is een reden voor. Je moet soms even zoeken. Soms vind je de reden zelfs helemaal niet – maar er

is altijd een reden waarom de dingen zijn zoals ze zijn. Hans laat het er zelf overigens ook niet bij zitten:

Een cursist schreef ‘Ik zal wat hij wil vragen’ in plaats van het juiste ‘Ik zal vragen wat hij wil’. Haar argument was: ‘Ik zal iets vragen’ is goed volgens ons taalgevoel en volgens de regel dat in een hoofdzin met een onbepaalde wijs die infinitief naar het einde van de zin gaat. Als je ‘iets’ vervangt door ‘wat ik wil’ gaat het plotse-ling fout. Mijn idee is dat de werkwoorden ‘wil vragen’ achter elkaar geplaatst sterk de neiging hebben tot 1 zin te behoren met onderwerp ‘hij’. Die aantrekkingskracht tussen ‘wil’ en ‘vragen’ kun je ook kunstmatig overwin-nen door een pauze in te lassen: ‘Ik zal wat hij wil [pau-ze] vragen’. Dat klinkt al een stuk acceptabeler.

Het is waar: als het lijdend voorwerp een zelfstandig-naam-woordgroep is (een groep woorden met een zelfstandig naamwoord als belangrijkste: ‘een mooie dag’, ‘vijftien koei-en’, ‘het Belgische slachtoffer’), of een voornaamwoord, dan staat het voor het werkwoord in de onbepaalde wijs (‘Ik zal de weg vragen’), maar als het lijdend voorwerp zelf weer een zin is, staat die bijzin eigenlijk altijd achteraan. Taalkundig is dit feit uitvoerig bestudeerd, maar dat heeft weinig inzichten opgeleverd die de zaak voor een goedwillende Japanse inge-nieur ineens duidelijk maken. Er zit geloof ik weinig anders op dan dit feit maar uit het hoofd te leren.

Hans’ voorbeeld met die pauze deed me ineens inzien dat er nog een complicatie was die ik over het hoofd gezien had. Volgens mij kun je die zin ‘Ik zal wat hij wil vragen’ wel zeg-gen, maar er dringt zich daarbij een andere betekenis op. Of eigenlijk is Hans’ zinnetje dubbelzinnig:

- Ik zal hem vragen: ‘Wat wil jij?’
- Datgene wat hij wil dat ik vraag, zal ik vragen.

De eerste betekenis dringt zich meer op, maar de tweede kan in sommige contexten ook:

- Ik ga de minister interviewen en de hoofdredacteur wil dat ik naar zijn kinderen vraag. Ik vind dat een rare vraag, maar hij is de baas. Dus ik zal vragen wat hij wil.

De zin ‘Ik zal wat hij wil vragen’, eventueel met een pauze, heeft juist veel sterker die tweede betekenis, misschien omdat de bijzin daar qua betekenis meer op een zelfstandig-naamwoordgroep lijkt:

- Ik zal [*de vraag die hij wil*] vragen.

Het zelfstandig naamwoord wordt weliswaar in de zin niet uitgesproken, maar het wordt er wel in gedacht. Er zit iets bijna mystieks in zulke onuitgesproken zinsdelen, maar tegelijkertijd is het misschien ook niet zo heel vreemd. Natuurlijk zijn er dingen die je wel denkt, maar niet zegt. Maar eigenlijk weet natuurlijk iedereen dat je in het dagelijks leven van alles ongezegd laat: gedachtefarden, opmerkingen die nu even niet zo strategisch zouden vallen. Het gaat dan altijd om gedachten die in het gesprek om wat voor reden dan ook niet zo goed uit zouden komen.

Joop heeft iets moois gezien: een tablet-pc van 10.1 inch

Het is duidelijk dat je zinnen niet altijd afmaakt. Dat blijkt je niet helemaal willekeurig te doen: je houdt rekening met de structuur van de gedachte. Neem nu zinnen als de volgende twee:

- Joop heeft ze al gezien, *die nieuwe tablet-pc's*.
- Joop heeft *iets moois* gezien: *een tablet-pc van 10,1 inch*.

Het vreemde is dat in die zinnen het lijdend voorwerp twee keer lijkt te worden uitgedrukt. De eerste keer meestal met een algemenere beschrijving ('ze', 'iets moois'), en de tweede keer – aan het einde van de zin – met een concretere beschrijving. Dat kan in andersoortige zinnen niet zo makkelijk, een lijdend voorwerp (of enig ander zinsdeel) twee keer uitdrukken in dezelfde zin, en het lijkt juist in te gaan tegen de tendens om gedachten af te korten. Je kunt bijvoorbeeld wel zeggen: 'Die tablets heb ik al gezien', en: 'Gisteren heb ik ze al gezien', maar niet: 'Die tablets heb ik ze al gezien.'

Waarom kan het dan nu wel? Volgens de Nederlandse taalkundigen Dennis Ott en Mark de Vries is de reden dat we hier juist wel verkortingen hebben. Eigenlijk is hier steeds sprake van twee zinnen:

- Joop heeft ze al gezien: die nieuwe tablet-pc's heeft Joop al gezien.
- Joop heeft iets moois gezien: een tablet-pc van 10.1 inch heeft Joop gezien.

Het laatste stuk van de tweede zin, met een herhaling van de al gegeven informatie, wordt om voor de hand liggende

redenen weggelaten. Dat Joop iets gezien heeft, zit al in de eerste zin besloten. Dat is net zoals je op de vraag ‘Hoeveel levens heeft een kat?’ meestal niet antwoordt: ‘Negen levens heeft een kat’, maar: ‘Negen.’ Zaken die net gezegd zijn, ga je niet onmiddellijk weer herhalen.

Ott en De Vries geven een aantal argumenten waarom het hier inderdaad gaat om afkortingen. In de eerste plaats kun je in het Duits zien dat de twee zinsdelen steeds dezelfde naamval moeten hebben:

- Ich habe *ihm* geholfen, *dem Peter* (habe ich geholfen).
[twee keer de derde naamval: *ihm, dem*]

Het werkwoord *helfen* vraagt in het Duits om een derde naamval (een datief). Allebei de keren dat dit zinsdeel wordt uitgedrukt, moet het dan ook diezelfde naamval hebben. Ook kun je op deze manier begrijpen waarom de volgende zin niet kan betekenen dat Mieke haar vriendje gisteren gezien heeft:

- Ze heeft hem gisteren nog gezien, Miekés vriendje.

De enige zinnige interpretatie voor deze zin is dat er *iemand anders* is die gisteren Miekés vriendje gezien heeft, niet dat Mieke zelf haar vriendje zag. Je kunt immers ook niet zeggen: ‘Miekés vriendje heeft ze gisteren nog gezien’, en daarmee bedoelen dat Mieke haar vriendje zag.

Ook op de vraag ‘Wie heeft zij gisteren gezien?’ zul je trouwens niet zo snel antwoorden: ‘Miekés vriendje’, wanneer Mieke al de ‘zij’, het onderwerp, was van de vraag.

Wat al deze voorbeelden laten zien: dat het stuk dat los aan het eind van de zin lijkt te staan heel goed eigenlijk het

begin van de volgende zin zou kunnen zijn. Hoe komt het dat je de eerste keer iets algemener zegt ('iets', 'hem') en de tweede keer iets specifieker? De tweede zin is een herformulering van de eerste. Je beseft dat je wat algemene informatie hebt weggelaten – over wie of wat het precies gaat – en je vult dat alsnog aan door de zin opnieuw te formuleren. Maar de tweede keer laat je weg wat je al eerder hebt gezegd.

Dat is waarschijnlijk ook de reden dat je niet kunt zeggen:

- Ze heeft gisteren Miekas vriendje gezien, hem.

Dat ze hem heeft gezien, was met de eerste zin al helemaal uitgedrukt. Dat 'hem' is dus even overbodig en had dus net zo goed onuitgesproken kunnen blijven. Zo kun je de volgende zin volgens mij ook alleen maar zeggen als niet iedereen meteen duidelijk is dat tablet-pc's mooi zijn:

- Ze heeft gisteren een tablet-pc gezien, iets moois.

***Willem-Alexander denkt dat ze die gek gaan
uitnodigen voor hun feestje***

Dat wel of niet herhalen van informatie die je al gegeven hebt, is sowieso aan veel extra regels gebonden. Je kunt bijvoorbeeld niet goed zeggen:

- Willem-Alexander denkt dat ze de koning van Nederland gaan uitnodigen voor hun feestje. [raar]

Althans, zolang Willem-Alexander koning is, klinkt die zin raar. Je kunt hem wel interpreteren maar hij betekent dan

dat Willem-Alexander niet zozeer denkt dat hij persoonlijk wordt uitgenodigd voor het feestje omdat ze hem zo aardig vinden, als wel uit hoofde van zijn functie. De mens Willem-Alexander gaat dan even buiten zichzelf staan en bekijkt de officiële functionaris die hij is.

Wanneer je niet aan dat soort uitzonderlijke scenario's denkt, zeg je liever: 'Willem-Alexander denkt dat ze hem gaan uitnodigen.' Ook een herhaling van de naam werkt vervreemdend: 'Willem-Alexander denkt dat ze Willem-Alexander gaan uitnodigen.' Er is één uitzondering: het werkt veel beter als de herhaling een positieve of negatieve karakterisering van de persoon geeft, een zogenaamd 'epitheton':

- Willem-Alexander denkt dat ze die gek gaan uitnodigen voor hun feestje.
- Willem-Alexander denkt dat ze die lieverd gaan uitnodigen voor hun feestje.

Ook in andere talen kun je dit soort zinnen wel zeggen, al schijnt het Nederlands wat liberaler te zijn dan het Engels of het Duits op dit gebied. Toch zijn er ook in onze taal wel beperkingen. Je kunt zo'n epitheton niet uitbreiden. Meer dan 'die' of 'dat' en een zelfstandig naamwoord kan eigenlijk niet:

- Willem-Alexander denkt dat ze die lieverd, die alles voor zijn moedertje overheeft, gaan uitnodigen voor een feestje.

Die zin suggereert heel sterk dat Willem-Alexander het over een andere schat heeft dan over zichzelf. Ook in dit geval wil je wanneer je iemand in een ingebedde zin nogmaals

noemt, de tweede keer zo min mogelijk informatie geven. Het geslacht kun je eventueel noemen – daar kun je met het verschil tussen ‘hij’ en ‘zij’ in onze taal nu eenmaal moeilijk omheen – en een korte kwalificatie zoals ‘gek’ of ‘lieverd’ kun je ook nog geven. Maar daarmee zijn de mogelijkheden uitgeput.

De kans is groot om te regenen

Het zijn dit soort conventies over wat je wel of niet mag weglaten die moeilijk te begrijpen zijn voor mensen met een andere moedertaal. En die je ook als moedertaalspreker ineens enorm de diepte in gooien, als je erover na begint te denken. Hier volgt een ander voorbeeld van Hans en zijn Japanse ingenieurs. Waarom is de eerste zin niet goed en de tweede wel?

- De kans is groot om te regenen.
- De kans is groot om te slagen.

Op het eerste gezicht zijn het compacte equivalenten van twee andere zinnen:

- De kans is groot dat het regent.
- De kans is groot dat hij slaagt.

Tja, inderdaad, daar zit je dan, als goedwillende Japanner. Je hebt net geleerd dat je ook zogeheten *beknopte bijzinnen* kunt maken, dat je in plaats van ‘dat hij slaagt’ ook ‘om te slagen’ kunt zeggen, waarbij je het onderwerp weglaat en het werkwoord niet verbuigt. Dan pas je vol trots de nieuwe techniek toe op ‘om te regenen’ en dan is het wéér niet goed.

Niemand kan uitleggen waarom het niet goed is, niemand kan aanwijzen waar dat dan staat, dat het niet goed is. Maar iedere Nederlandstalige is het erover eens dat ‘De kans is groot om te regenen’ een rare zin is. Hoe zit dat?

Volgens mij is dit het antwoord: in beknopte bijzinnen is het onderwerp weliswaar verzwegen, maar het moet wel een reëel onderwerp zijn, dat bijvoorbeeld elders in de zin verstoep zit. Het is ook niet een willekeurig onderwerp. De zin ‘De kans is groot om te slagen’ betekent niet precies hetzelfde als ‘De kans is groot dat hij slaagt’, maar eerder zoiets als ‘De kans is groot dat *men* slaagt’. Dat ‘men’ wordt weliswaar niet uitgedrukt, maar zit wel in de context. Als je de volgende zin zegt, wordt nog duidelijker dat het onderwerp van ‘slagen’ uit die context komt:

- Peters kans om te slagen is groot.

Degene die slaagt, is altijd Peter. ‘Peters kans’ kan niet betekenen ‘de kans die Peter heeft dat zijn vriendje slaagt’ of iets dergelijks. Het probleem met de zin die Hans opgeeft, is nu dat het werkwoord ‘regenen’ geen echt onderwerp heeft. Het woordje ‘het’ staat er alleen bij in ‘het regent’, omdat iedere Nederlandse hoofdzin nu eenmaal een onderwerp nodig heeft. ‘Om te regenen’ heeft dus ook geen onderwerp, terwijl het dat wel moet hebben. Het kan dat onderwerp zelfs niet uit de context halen, want in de context zit alleen maar ‘men’. Zoals ‘De kans is groot om te slagen’ betekent dat de kans groot is dat *men* slaagt, zo zou ‘De kans is groot om te regenen’ betekenen dat de kans groot is dat *men* regent. Maar *men* regent in de regel niet.

In sommige gevallen mag je het onderwerp zelfs niet expliciet maken en móet het uit de context komen. In plaats

van ‘Koen mag meegaan’ kun je niet zeggen: ‘Koen mag dat hij meegaat’, terwijl je naast ‘Koen wil meegaan’ best kunt zeggen: ‘Koen wil dat hij meegaat.’

De reden daarvoor is een subtiel verschil tussen ‘mogen’ en ‘willen’. ‘Koen wil dat hij meegaat’ is dubbelzinnig: de zin kan betekenen dat Koen wil dat hijzelf meegaat, of dat hij wil dat iemand anders meegaat (‘Koen wil dat Kevin meegaat’). Je kunt dingen willen over jezelf, en je kunt dingen willen over iemand anders. ‘Koen wil meegaan’ is niet dubbelzinnig: die zin kan alleen betekenen dat Koen zelf wil meegaan. Kevin heeft er niets mee te maken.

Dat is dan ook meteen het verschil met ‘mogen’. Je kunt wel dingen willen voor een ander, maar je kunt geen dingen mogen voor een ander. Ik mag alleen dingen voor mezelf. Aan de zin ‘Koen mag dat Kevin meegaat’ kun je best een betekenis toekennen (Koen heeft toestemming van zijn moeder om Kevin mee te nemen naar de bioscoop), maar die past niet bij de manier waarop wij kennelijk denken over wat ‘mogen’ betekent.

Ik zou een dag uit vissen

Er zijn meer van die constructies waaraan nog nimmer enige onderwijzer een woord gewijd heeft, maar die we af en toe wel gebruiken, die een bijzondere betekenis hebben en die dus voor anderstaligen lang niet altijd makkelijk te leren zijn. Hier is er nog één: ‘Ik ben vissen.’

Die zin is natuurlijk dubbelzinnig; hij kan gaan over een astrologisch sterrenbeeld, maar hij kan ook gebruikt worden met ‘vissen’ als werkwoord. Over die laatste betekenis valt van alles te zeggen. Zo kun je de constructie ‘X is Y’ al-

leen gebruiken als het onderwerp van de zin, X, de met Y benoemde handeling ook uit eigen vrije wil kan uitvoeren. (Je kunt bijvoorbeeld niet zeggen: ‘Ik ben sterven’, of: ‘Ik ben vallen’, omdat je er niet voor kunt kiezen om die dingen te doen, terwijl je er wel voor kunt kiezen om een hengel uit te werpen. We zijn die onderverdeling tussen werkwoorden al eerder tegengekomen; ze zorgt er ook voor dat je zegt: ‘Hij heeft gevist’, en: ‘Hij is gestorven.’)

Verder impliceert ‘X is Y’ altijd dat Y een ononderbroken handeling is. Het gaat alleen op voor activiteiten waar je lange tijd aan gebonden bent. Dat zie je bijvoorbeeld in de volgende twee zinnen:

- Heleen is een brief schrijven.
- Heleen is een boek schrijven.

Als iemand de eerste zin tegen je zegt, kun je best even op de bank wachten tot Heleen terugkomt. Het schrijven van een brief duurt nu eenmaal niet lang. De tweede zin betekent echter niet dat Heleen zich even een uurtje heeft teruggetrokken om een paar bladzijden aan haar nieuwe roman toe te voegen. Waarschijnlijker is dat ze een huisje heeft gehuurd in Zuid-Frankrijk en pas weer terugkomt als het boek af is. Zoals je zelf bij de eerste zin niet verwacht dat Heleen voortijdig terugkomt en meldt dat ze morgen wel weer verdergaat met die brief.

Dat ligt bijvoorbeeld heel anders in de zin ‘Marie is aan een boek aan het schrijven’. Bij die zin kan ze best op ieder moment weer terugkomen om een glaasje wijn te drinken en volgende week zaterdag weer gezellig verdergaan met nog een paar hoofdstukken.

Er is ook nog een grappige variant van deze zin:

- Martinus is uit vissen.

Het Nederlands is gezegend met de grootste naslagwerken ter wereld. Naast het gigantische *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, het omvangrijkste woordenboek ter wereld, waaraan taalgeleerden in de negentiende en twintigste eeuw werkten, wordt er nu gebouwd aan een *Syntax of Dutch*: een grammatica in het Engels van (voor zover nu wordt voorzien) zeven omvangrijke delen, waarin ieder detail van onze grammatica uit de doeken wordt gedaan voor iedereen die het maar zou willen weten.

Die grammatica heeft een belangrijke hoofdauteur, de Tilburgse grammaticus Hans Broekhuis. Volgens Broekhuis (dat is een zin die we steeds vaker gaan horen, ‘volgens Broekhuis’) is de zin over Martinus een variant van:

- Martinus is uit.

‘Vissen’ is dan een nabepaling bij ‘uit’ (in de zin van ‘uit huis’); ‘uit vissen’ is één woordgroep. Een overtuigend argument daarvoor is dat je kunt zeggen:

- Uit vissen is Martinus al een tijdje niet meer geweest.

Alles wat je voor het verbogen werkwoord (‘is’) kunt zetten, is samen een woordgroep in het Nederlands. Er zijn denk ik nog wel wat problemen. Zo vindt niet iedereen ieder werkwoord even goed kunnen. Ikzelf kan bijvoorbeeld wel ‘uit wandelen’ gaan, maar niet ‘uit schaken’. ‘Uit’ en ‘uit vissen’ kun je bovendien niet in precies dezelfde zinnen gebruiken. Zo kun je de beroemde versregel van Nijhoff ‘Ik zou een dag uit vissen’, waarvoor die zinsdeelproef ook geldt – ‘Uit vissen

zou ik een dag (maar het kwam er niet van)’ – naar mijn gevoel absoluut niet vervangen door:

- Ik zou een dag uit. [uitgesloten]

Maar waarom kan dat laatste nou niet? Waarom voelt zo’n zin aan als niet-af? Wie heeft mij dat ooit verteld dat dit niet kan? Zit het in het systeem van het Nederlands? Maar hoe heeft mijn taalgevoel dat dan vastgesteld, hoewel ik nooit eerder over deze kwestie heb nagedacht en ik er als ik er wel over nadenk bijna niets van begrijp?

Drie van de vier peilers denkt

Zo kun je in vrijwel iedere Nederlandse zin wel een subtiliteit ontdekken, iets waarvan je je afvraagt hoe al die sprekers en luisteraars zonder enige instructie begrijpen wat voor kleine betekenisnuances worden overgedragen.

Neem het verschil tussen enkel- en meervoud. Soms is het moeilijk om te beslissen of het werkwoord in het enkelvoud of het meervoud moet staan. Zeg je: ‘Een paar schoenen staat in de gang’, of: ‘Een paar schoenen staan in de gang?’ ‘Een aantal politici viert feest’, of ‘vieren?’ ‘Ruim 30 procent van de kiesgerechtigden kwam niet opdagen’, of ‘kwamen?’

De moeilijkheid om te kiezen komt in dit soort gevallen voort uit het feit dat het onderwerp van de zin – ‘een paar schoenen’, ‘een aantal politici’, ‘30 procent van de kiesgerechtigden’ – zowel een enkel- als een meervoudig deel bevat. Interessant genoeg doet het probleem zich alleen voor als het eerste deel enkelvoudig is en het tweede meervoudig. Ik heb in ieder geval nog nooit iemand horen zeggen: ‘Twee plak-

ken kaas ligt op tafel', waarin juist 'plakken' meervoudig is en 'kaas' enkelvoudig.

Als je op internet kijkt, vind je ook een bij mijn weten nieuwe vorm van dit probleem. Mensen schrijven zinnen als:

- Drie van de vier peilers denkt dat de ouderenpartij in de Kamer komt.

Deze zin, waarin zowel 'drie' als 'vier peilers' duidelijk meervoud is, maar het werkwoord in het enkelvoud staat, vond ik op Twitter. Het voordeel van dat medium is dat je het dan meteen even kunt navragen: 'Kun je dat echt zeggen?' De twitteraar bleek ook bij nadere beschouwing niets vreemds aan de zin te zien en zag in eerste instantie zelfs niet wat er vreemd aan de zin zou zijn. Ook op Google kom je vaak genoeg een enkelvoudig onderwerp tegen:

- Drie van de vier had een goed dessert.
- Uit onderzoeken en enquêtes onder Amerikaanse oncologen komt naar voren dat drie van de vier artsen (75%) elke vorm van chemotherapie zou weigeren.

Ik zou het zelf geloof ik niet zo snel zeggen, maar ik kan het me beter voorstellen bij 'drie op de vier' dan bij 'drie van de vier'. De volgende zin klinkt mij helemaal niet zo slecht in de oren:

- Drie op de vier peilers denkt dat X in de Kamer komt.

Ik heb de indruk dat die constructie op internet ook nog net iets vaker voorkomt. Ik had binnen een handomdraai allerlei voorbeelden gevonden:

- Daarmee is de opkomst ongeveer hetzelfde als in juni 2010, toen uiteindelijk circa drie op de vier kiesgerechtigden ging stemmen.
- Bijna drie op de vier ondervraagden zegt alcohol nodig te hebben om te ontspannen.

Maar hoe kan dat nou? Bij ‘een op de vier’ zou je het je nog kunnen voorstellen, maar ‘drie op de vier’ zijn er nog altijd *drie*, dus dat is nog steeds meervoud. Op de een of andere manier doet de uitdrukking kennelijk denken aan een eenheid van driekwart of 75 procent, zoals trouwens al blijkt uit die zin over oncologen. En omdat dit een eenheid is, kan ze kennelijk soms een enkelvoudige werkwoordsvorm krijgen.

Wij worden de grootste, zo niet een van de grootste

Er zijn meer van die op het eerste gezicht logische uitdrukkingen die een wankele interpretatie krijgen en daarom heel lastig te leren zijn voor buitenlanders. ‘Wij worden bij de verkiezingen op 12 september de grootste partij,’ zei Geert Wilders vlak voor de verkiezingen van 2012, ‘zo niet een van de grootste.’ Hoe slim Hans’ Japanse ingenieurs waren, bleek al uit het feit dat ze over die zin struikelden toen ze hem in de krant lazen.

Ik voelde zelf ook een schokje. Als ik Geert Wilders was, zou ik zeggen: ‘Wij worden een van de grootste partijen, zo niet de grootste.’ ‘Zo niet X’ betekent voor mij in dit geval ‘als X niet het geval mocht zijn’. Als iemand zegt: ‘Y, zo niet X’, begrijp ik dat als: X is groter, beter, fijner, begerenswaardiger dan Y. Voor Wilders is dat kennelijk andersom.

Een Google-actie laat zien dat Wilders’ standpunt niet ge-

deeld wordt door een overweldigende meerderheid, al is hij ook niet de enige die er zo over denkt. Zoeken op ‘zo niet een van de grootste’ levert vooral allerlei artikelen op over Wilders, maar ook vindplaatsen als:

- Het dorp werd opgebouwd en is een van de grotere, zo niet een van de grootste, badplaatsen geworden.

Hier is ‘een van de grootste’ dus de overtreffende trap van ‘de grotere’. De constructie waaraan ik de voorkeur zou geven, komt veel vaker voor:

- Ook dit was geen klein dinosaurusje maar een van de grootste zo niet de grootste roofdinosaurus die we kennen.
- Onze hengstenhouderij is een van de grootste, zo niet de grootste Shetland-hengstenhouderij in Nederland.
- Een van de grootste, zo niet de grootste, uitdaging in een implementatie van e-businessoplossingen is de integratie met het bedrijfsinformatiesysteem.

Intrigerend is in dit verband nog niet eens zozeer dat Wilders het ooit een keer andersom heeft gezegd dan ik zou doen – dat zou een incidentele verspreking kunnen zijn. Intrigerend is vooral dat voor zover ik heb kunnen zien alle media de uitdrukking letterlijk citeren. Nergens wordt zij ‘verbeterd’, en nergens wordt opgemerkt dat er iets vreemds mee aan de hand is. Je hebt een buitenlander nodig om het te zien.

Nu is er in de taaladviesliteratuur op dit vlak volgens mij ook een lacune. Op de websites met taaladvies, zoals Taaladvies.net, wordt er wel iets over gezegd, maar daar zou je alleen uit concluderen dat Wilders gelijk heeft en alle an-

deren ongelijk. In antwoord op een vraag over het gebruik van ‘dan’ (‘Is “dan” noodzakelijk in de constructie “Zo niet, (dan) gaan we fietsen?”’) wordt melding gemaakt van het feit dat ‘zo niet’ hier soms aan elkaar wordt geschreven, en verder wordt gezegd:

Zo niet is een verkorting van de voorwaardelijke bijzin ‘Zo dit niet het geval is’. Vanouds volgde op ‘Zo niet’ altijd het bijwoord *dan*: ‘Zo niet, dan gaan we fietsen.’ Tegenwoordig hebben veel taalgebruikers – vooral in België – de neiging om *dan* achterwege te laten.

Zoals vaker op dit soort websites met taaladvies worden hier allerlei beweringen gedaan waarvan moeilijk te achterhalen is waarop ze gebaseerd zijn (want hoe weet Taaladvies.net wat voor neiging mensen hebben, en dat deze neiging groter is onder Belgen dan in de rest van de wereld?). In ieder geval lijkt mij dat je wel kunt zeggen:

- We worden de grootste partij, en zo dit niet het geval is een van de grootste partijen.

En juist helemaal niet:

- We worden een van de grootste partijen, en zo dit niet het geval is de grootste.

Mij lijkt het ‘zo niet’ in deze constructie dan ook een ander geval, dat tot nu toe onder de radar van de taaladviseurs is gevlogen. Tijd dat daar verandering in komt – tenzij het taalgevoel van Wilders een van de grootste wordt, zo niet het grootste.

Ben de eerste om een vraag te stellen

Reclames op Facebook vormen een andere plaats waar je steeds nieuwe ontdekkingen kunt doen. ‘Ben de eerste om een vraag te stellen’ stond er bij mij in de linkerbovenhoek. ‘Ben?’

Er is iets met die gebiedende wijs van ‘zijn’. ‘Wees de eerste’ zou de bovenstaande zin moeten luiden volgens de schoolmeesters, maar dat klinkt ook mij een beetje plechtig in de oren, en een beetje ouderwets.

Daar moet dus iets anders voor gevonden worden, maar waarom werd dat dan ‘ben’? Dat ben ik eens gaan uitzoeken. De twee belangrijkste taaladvieswebsites, die van de Taalunie en Onze Taal, hebben daar dezelfde theorie over. In de woorden van de Taalunie:

In de regel is de vorm van de gebiedende wijs gelijk aan die van de eerste persoon enkelvoud van het werkwoord in de tegenwoordige tijd: *lopen* – *loop* (vergelijk ‘ik loop’). *Zijn* heeft echter een onregelmatige gebiedende wijs: *wees*. Sommige taalgebruikers vormen de gebiedende wijs van *zijn* volgens de gewone regel: de eerste persoon enkelvoud is (*ik*) *ben*, dus gebruiken ze *ben*.

Dat vond ik in eerste instantie raar: waarom zou dit de ‘regel’ zijn? Wat heeft de eerste persoon enkelvoud te maken met de gebiedende wijs? Een veel logischer regel werd tien jaar geleden al gegeven door Jan Renkema in zijn *Schrijfwijzer*, en die regel wordt nota bene geciteerd door de Taalunie:

Bij de gebiedende wijs gaat het om de vorm van het werkwoord die hoort bij de tweede persoon, met *jij* erachter: ‘loop jij’, dus ‘loop door!’

Deze vorm van de regel heeft het grote voordeel dat hij gaat over de tweede persoon enkelvoud. In de gebiedende wijs spreek je ook *jij* aan ('Loop!' betekent: 'Jij moet lopen!'; niet: 'Ik moet lopen!').

We hebben nu dus twee theorieën. Welke van de twee wint? Om dat vast te stellen zou je eigenlijk een werkwoord moeten hebben dat de vormen 'ik X' heeft en 'Y jij', en dan bezien of de gebiedende wijs vorm X of Y heeft. Er bestaat in het Nederlands één werkwoord dat aan die regel voldoet: 'kunnen' ('ik kan', 'kun jij'). Veel mensen zeggen ook wel 'kan jij', maar van belang is: niemand zegt 'ik kun'.

Wat is nu de gebiedende wijs van 'kunnen'? Dat is op het eerste gezicht een beetje moeilijk te zeggen, want je kunt nu eenmaal iemand moeilijk opdragen om iets te kunnen, en dus wordt de gebiedende wijs van dat werkwoord niet veel gebruikt.

Toch kan het wel, en dat weten we al sinds de negentiende eeuw. De taalkundige R.A. Kollwijn merkte in 1891 al op:

In grammatica's vindt men vermeld dat de gebiedende wijs van *kunnen*, *moeten*, *mogen* (soms ook die van *willen*) ontbreekt.

Zeker is het, dat genoemde vormen zeer zelden voorkomen. Geheel ontbreken doen ze echter niet. Hier volgen voorbeelden waarin men ze aantreft steeds in de uitdrukking '... maar eens'.

KUNNEN. Jij hebt goed praten! 't Is gemakkelijk om te zeggen, doe het zoo en zoo! Maar kan maar eens niet!

Dat lijkt me een heel juiste test, en vooral van belang is dat je 'kun maar eens niet' beslist niet kunt zeggen. Dat maakt het onwaarschijnlijk dat de vorm van een tweede persoon is

afgeleid ('kun' is daar op zijn minst een mogelijkheid).

Het vergt niet veel moeite om ook 'ben' te vinden in die Kollwijn-context, ook in de eenentwintigste eeuw, en ook op internet:

- Word daar maar eens boos om, dat lucht op. Of ben maar eens verdrietig! Als je die woede of dat verdriet wilt delen met iemand dan kan de psycholoog je helpen.

Iedereen vindt het altijd leuk om te zeggen dat de taaladviseurs ongelijk hebben – het laat zien dat jij er oneindig veel meer van af weet dan zij – maar in dit geval is dat dus niet zo, al is onduidelijk waarom ze nu precies voor de juiste theorie gekozen hebben. Waarom we nu zo'n rare regel hebben die zegt dat de imperatief zich aanpast aan de eerste persoon enkelvoud in plaats van aan de tweede, dat weet ik niet zo goed. Het betekent niet dat die regel onlogisch, alleen dat er nog van alles en nog wat te ontdekken is.

Wij raden dit gebruik af, omdat het niet voor iedereen aanvaardbaar is

Als de taaladviseurs het soms bij het verkeerde eind hebben, wie is dan wel de baas over onze taal? Hoewel taal in ons binnenste zit, hoewel iedere zin begint als een gedachte binnen ons hoofd, komt hij uiteindelijk ook de wereld in en wordt daar, in ieder geval soms, onderworpen aan allerlei normen. Er zijn mogelijke bronnen voor taalnormen. De eerste is God. Vooral in de islam speelt deze een belangrijke rol: de Koran is letterlijk het woord van God. Er is, anders dan in de

meeste christelijke en joodse tradities, geen sprake van enige menselijke tussenkomst: de profeet Mohammed heeft geen letter bijgedragen. Dat betekent dat in de Arabische wereld ook de taal van de Koran absoluut maatgevend is. De mooiste taal is de taal van God.

Naar die taal van God zijn wij ook in Europa wel op zoek geweest, maar ik geloof dat de meeste mensen die zoektocht inmiddels als afgesloten beschouwen. We hebben andere bronnen voor normen. Een invloedrijke is de logica. ‘Ik heb nooit geen zin’ is een slechte zin omdat hij iets anders betekent dan wat de spreker bedoelt. In die zin staan namelijk twee ontkenningen en volgens de logica heffen die twee ontkenningen elkaar op, zodat de zin dus ‘eigenlijk’ betekent dat de spreker altijd zin heeft.

Ook veel andere taalergernissen zijn gebaseerd op een verondersteld gebrek aan logica. ‘Een aantal mensen protesteren’ is verkeerd, want het onderwerp van de zin is enkelvoud en het werkwoord staat in het meervoud – daar hebben we het hiervoor al over gehad. ‘Hij kijkt naar een tv-programma, wat zijn vader afschuwelijk vindt’ betekent dat zijn vader tv-kijken in het algemeen afschuwelijk vindt, niet dat hij een oordeel heeft over dit specifieke programma.

Het probleem met het logica-argument is: wie bepaalt welke regels van welke logica van toepassing zijn? Waarom zou ‘de’ logica niet zeggen dat twee keer negatief betekent: heel erg negatief? Dat ‘een aantal mensen’ noodzakelijk verwijst naar meer dan één mens? Dat ‘wat’ wel degelijk naar een zelfstandig naamwoord kan verwijzen?

Je hebt dus eigenlijk een autoriteit nodig om te bepalen welke vorm van logica we precies gebruiken. Ik denk dat hier trouwens ook een belangrijke bron van verwarring ligt over taal. De eerste vakken die je in de westerse wereld op school

krijgt, zijn taal en rekenen. Dat doet gemakkelijk de gedachte postvatten dat die vakken ook gelijkwaardig zijn. Bij rekenen valt er niet over te soebatten: zolang we in het tientallig stelsel blijven, geldt dat $1 + 1 = 2$. Daar valt niet over te redeneren, daar vallen geen externe autoriteiten over aan te roepen, dat is eenvoudigweg zo.

Dus kun je het gevoel krijgen dat dit voor taal ook geldt. Dezelfde juf die je de som van $1 + 1$ onthuld heeft, heeft je immers ook verteld dat ‘nooit geen’ niet juist is. En waarom zou je ze op dat laatste punt niet evenveel autoriteit hebben als op het eerste? De waarheid is dat de wiskundige waarheid inderdaad *waar* is – als er iets is wat we zeker weten, dan is het wel de juistheid van de wiskunde. Wat we over taal weten, is helemaal niet waar op dezelfde manier. We zouden hooguit een afspraak kunnen maken om ‘nooit geen’ voortaan op de een of andere manier te interpreteren. Maar ook met zo’n afspraak wordt het nog niet waar.

Die afspraak zou overigens een ander soort norm kunnen zijn. Een taalregel wordt daarmee net zoiets als een verkeersregel. Dat je op de straat rechts moet houden, is niet ‘waar’ op dezelfde manier als waarop ‘ $1 + 1 = 2$ ’ waar is. Het is wel een afspraak waar iedereen zich maar beter aan kan houden.

Er zijn ook domeinen van taalgebruik waarvoor dit soort ‘regels’ inderdaad gelden: de taal van de wet moet bijvoorbeeld zo ondubbelzinnig mogelijk zijn. Je kunt in een wetsartikel mogelijk beter niet schrijven dat je ‘nooit geen moorden’ mag plegen, tenzij ergens duidelijk omschreven is wat daarmee bedoeld wordt. Nog een voorbeeld zijn de handleidingen voor het repareren van vliegtuigen die op elk vliegveld aanwezig zijn. Ook daar moet de taal zo min mogelijk aan de verbeelding overlaten.

Buiten die paar beperkte domeinen zijn er nauwelijks

afspraken. Er is geen Nederlandse wet op de welgevormde zin die bepaalt dat dubbele ontkenningen elkaar opheffen. Er is nergens (echt: nergens) een boek te vinden waarin een officiële beschrijving van dé Nederlandse grammatica te vinden is. Taaladviesboeken als de *Schrijfwijzer* van Jan Renkema geven alleen de mening van hun auteur weer, die deze ook vaak weer ontleent aan de boeken van andere enkelingen. De Nederlandse Taalunie, de Vlaams-Nederlandse overheidsorganisatie, heeft weliswaar voor vele miljoenen een website gemaakt waarop over al dit soort kwesties taaladviezen worden gegeven, maar ook daar wordt nauwelijks met autoriteit geoordeeld. Over ‘nooit geen’ wordt geschreven: ‘Wij raden dit gebruik af, omdat het niet voor iedereen aanvaardbaar is.’ Let wel: het gebruik wordt niet verboden, maar *afgeraden*. Bovendien gebeurt dit niet op eigen gezag maar op dat van een ongenoemd aantal ongenoemde anderen die de constructie om ongenoemde redenen onaanvaardbaar vinden.

Een reden om een hekel te hebben aan zo’n onschuldige woordje is niet te bedenken

De ander is een bron van autoriteit die vaak wordt aangehaald in moderne taaladviesboeken. De auteur zelf kan het licht heus wel in het water zien schijnen en ziet in dat er misschien weinig mis is met, pakweg, ‘groter als’, maar er zijn nu eenmaal mensen die zich aan deze constructie storen en dus kun je haar beter vermijden.

Eigenlijk is dat een heel vreemd argument, want mensen storen zich aan de meest uiteenlopende dingen. Er zijn mensen die vinden dat je met het woordje ‘maar’ alleen twee

dingen mag verbinden die echt in tegenspraak met elkaar zijn. ‘Klein maar dapper’ vinden die mensen daarom niet aanvaardbaar, omdat ‘klein’ en ‘dapper’ niet met elkaar in tegenspraak zijn. Moeten we die constructie nu maar afkeuren omdat ‘niet iedereen’ haar aanvaardbaar vindt? Het zou het gebruik van ‘maar’ wel heel beperkt maken – je zou alleen maar dingen mogen zeggen als ‘klein maar groot’.

Zo ben ik ook wel eens iemand tegengekomen die meende dat we het woordje ‘er’ niet zouden moeten gebruiken. Het vervelende was dat die man het hoofd was van een kantoor. Zodra een van zijn medewerkers een rapport schreef, haalde die man zijn pen tevoorschijn en streepte ieder ‘er’ dat hij tegenkwam door. Dat zorgde voor allerlei problemen. De medewerkers mochten niet schrijven: ‘We zijn erachter gekomen dat u nog niet betaald heeft’, of: ‘Er zijn verschillende opvattingen over deze kwestie’, en dat soort zinnen zijn nog niet gemakkelijk anders te formuleren. Het kan natuurlijk wel, je kunt iedere gedachte op enorm veel manieren uitdrukken, maar makkelijk is het niet – en er is geen enkele reden te bedenken om zo’n hekel te hebben aan zo’n onschuldig woordje (een reden om een hekel te hebben aan zo’n onschuldig woordje is niet te bedenken).

Ik heb, tot slot, zelf een onredelijke hekel aan het woord ‘uiteraard’. Er is natuurlijk niets mis met dat woord; ik zal ooit ongelukkige ervaringen hebben gehad met iemand die dat woord gebruikte, al kan ik me daar niets van herinneren. Maar als iemand het uitspreekt, voel ik een klein schokje. ‘Onaanvaardbaar!’ zou ik zeggen wanneer ik een wat minder zonnig karakter had. Maar ik vermoed dat dit niet voldoende aanleiding zou zijn voor de Nederlandse Taalunie om mensen dan ook maar te adviseren dat woord niet langer te gebruiken.

Het gaat dus wat ver om het gebruik van een woord of een constructie af te raden, enkel en alleen omdat er mensen zijn die zich er mogelijk aan storen. Zo'n advies komt al snel neer op de raad om er helemaal het zwijgen toe te doen – dan kun je niemand tegen de haren in strijken. Het lijkt er dan ook meer op dat de makers van de website zich verschuilen achter een soort goegemeente – mensen van wie zij menen dat die de smaak bepalen. (Het rare is dat die goegemeente vervolgens in haar argumentatie naar dezelfde website kan verwijzen.)

Het is misschien een onderdeel van een breder probleem: mensen kunnen zich in een democratische samenleving moeilijk alleen maar op hun autoriteit beroepen. Je verwacht dat er een bepaald argument gegeven wordt, maar een dergelijk argument valt vaak niet te geven. En dus beroept men zich dus maar op een niet nader genoemde derde.

Tegelijk wordt de autoriteit die in sommige andere culturen maatgevend is, bij ons niet erkend. Dat is die van schrijvers. Je hoort eigenlijk nooit dat iemand even opzoekt hoe Vondel of Multatuli deze of gene constructie gebruikte om te zien of dat goed was.

Terwijl dat eigenlijk een logische keuze zou zijn. De Franse cultuur bevredigt haar verlangen naar taalnormen zo: het hoogste taalorgaan, de Académie Française, is een gezelschap waarin schrijvers een belangrijke rol spelen.

Schrijvers zijn degenen die met de taal omgaan

De Nederlandstalige cultuur is anders. Bij ons lijken niet de schrijvers het voor het zeggen te hebben als het om taalzaken gaat, maar de schoolmeesters. De belangrijkste Nederlandse

schrijvers worden niet bestudeerd om te leren hoe het moet, maar om ze berispelend toe te spreken. Geen enkele Nederlandse schrijver lijkt te ontkomen aan gemopper.

Lange tijd golden Gerard Reve, W.F. Hermans en Harry Mulisch bijvoorbeeld als de 'grote drie' van de Nederlandse letteren. Alle drie hebben ze het met de schoolmeesters te stellen gehad.

Toen Gerard Reve in de jaren zestig werd aangeklaagd wegens godslastering, werd ook zijn spelling tegen hem gebruikt. Reve had in zijn boek *Nader tot U* (1966) van God een ezeltje gemaakt waarmee de auteur in zijn wensdromen sodomie zou bedrijven. De gereformeerde hoogleraar medicijnen aan de Vrije Universiteit prof. dr. G.A. Lindeboom voelde zich geroepen een brochure over deze kwestie te schrijven ('God en ezel'), waarin hij onder andere aanvoerde dat die Reve dingen schreef als 'Ernest zijn gelul', in plaats van 'Ernests gelul' (Lindeboom gebruikte overigens een kuiser voorbeeld van dezelfde constructie). Die opmerking is een beetje potsierlijk, alsof iemand Vincent van Gogh verwijt dat hij niet netjes binnen de lijntjes bleef. Ik geloof ook niet dat enige hooggeleerde, zelfs niet een in de medicijnen, haar voor zijn rekening zou durven nemen.

Harry Mulisch heeft ook zijn spellingeigenaardigheden – hij schrijft bijvoorbeeld bijvoeglijk naamwoorden als 'amsterdams', 'nederlands' en 'duits' consequent met een kleine letter – maar hij is daar minder om lastiggevallen. Toch heeft hij zich in zijn pamflet *Soep lepelen met een vork* (1975) tegen de taalkundige bemoeials gekeerd. Sindsdien heeft hij zijn argumenten nog regelmatig in interviews herhaald. 'Schrijvers zijn degenen die met de taal omgaan,' zei hij bijvoorbeeld toen in 1995 het debat over de nieuwe spelling weer even losbarstte in de kranten. 'Het is dan ook beter dat schrij-

vers zich over de taal buigen dan een stel taalkundigen. Je laat politicologen toch ook geen politiek bedrijven?’

W.F. Hermans moet het hiermee eens zijn geweest. Begin jaren tachtig publiceerde Hermans de novellen *Homme's hoest* en *Filip's sonatine* (Reve zou de titels geschreven hebben als *Homme zijn hoest* en *Filip zijn sonatine*). In *NRC Handelsblad* had de taalkundige Camiel Hamans indertijd een taalrubriek waarin hij de spelling van deze titels bekritiseerde: daar hoorde *Hombres hoest* en *Filips sonatine* te staan, zonder die apostrof.

Hermans verweerde zich heftig tegen deze kritiek. ‘Ik ben er over het algemeen niet op uit, de regels van de spelling te overtreden,’ schreef hij in een stuk dat hij later opnam in *Door gevaarlijke gekken omringd*. ‘Maar in gevallen waarin deze regels imbeciel zijn en door ongeletterden van het type Camiel Hamans bedacht, is er geen andere oplossing dan je schouders op te halen.’ Let wel: het argument geldt alleen de intellectuele kwaliteit van de bedenkers van de regels.

Bovendien meende Hermans dat de titel *Hombres hoest* zou kunnen worden opgevat als equivalent met de mededeling ‘Hombres kucht’. Ook gaf hij een lijst met titels van Nederlandse romans waarin de apostrof werd gebruikt: van Justus van Effens *Thijsbuur's os* (1913) via *Paul's ontwaken* van Frederik van Eeden tot en met *Serpentina's Petticoat* van Jan Wolkers (1961). Dat niemand de apostrof in het laatste geval, na een klinker, zou betwisten, vergat Hermans in het heetst van de strijd.

In dezelfde polemiek betoonde W.F. Hermans zich een voorstander van een streng taaltotalitarisme: ‘Per decreet zou vastgesteld moeten worden wat goed Nederlands is en wat niet, welke woorden en zinsconstructies als verouderd te vermijden zijn, of gebrekkig naar buitenlands voorbeeld

nageaapt, en zo meer. Wat romanschrijvers en dichters doen moeten ze misschien zelf weten, maar journalisten, schrijvers van wetenschappelijke verhandelingen, Kamerleden en ministers zouden zich er stipt aan moeten houden.’

Het probleem is natuurlijk: wie moet dat decreet uitvoerdigen? Wie moet bepalen dat een bepaalde na-aperij naar buitenlands voorbeeld ‘gebrekkig’ is? Hermans zegt het er niet zo expliciet bij, maar gezien zijn afkeer van taalkundigen, en het gebrek aan competentie dat hij journalisten, wetenschappers en politici kennelijk toerekende, moeten dat waarschijnlijk wel de ‘grote’ schrijvers zijn, waar hij zichzelf toe rekende.

Mulisch en Hermans wilden dus dat de normen voortaan door schrijvers bepaald zouden worden, al waren ze het mogelijk nooit eens geworden over de vraag wat die norm dan had moeten zijn. De spellingsanarchie van hun collega Gerard Reve konden beiden in ieder geval niet waarderen. ‘Konsekwent oneigelijk’ noemde Mulisch haar, en Hermans bracht de hele zaak terug tot een kwestie van geloof: ‘Men zou er beter aan doen het *zoude* van Gerard Reve ...[...] te verbeteren tot *zou*, maar die schrijver is katholiek en dus on-aantastbaar.’ Daar had prof. dr. G.A. Lindeboom van de Vrije Universiteit van harte mee kunnen instemmen.

De ene ziet uit op de tuin en het andere...

Het eigenaardige is dat we van schrijvers wel accepteren dat ze morrelen aan allerlei sociale normen, maar dat we verwachten dat ze van de taalnormen afblijven. Een voorbeeld is Jan Cremer, die vaak wordt gezien als een van de mensen die de seksuele moraal grondig hebben gewijzigd en van

wie tegelijkertijd iedere komma ‘juist’ werd gezet. Zo komt een constructie die de laatste jaren veel aandacht krijgt en waarvan veel mensen denken dat het een recent voorbeeld is van de totale ineenstorting van de Nederlandse taal, bij Jan Cremer al in 1964 voor in zijn boek *Ik Jan Cremer*, althans in het typoscript daarvan, dat een tijdje geleden door het Letterkundig Museum is vrijgegeven: ‘het meisje die’, waarbij ‘die’ gebruikt wordt omdat er wordt terugverwezen naar een mens, en niet ‘dat’ omdat ‘meisje’ grammaticaal onzijdig is: ‘een meisje dat bij tante sjouk werkte en die altijd tippelde ’s nachts helemaal spiernaakt in een bontjas’.

In de gedrukte versie van het boek is dit gecorrigeerd. Het is waarschijnlijk niet onbelangrijk dat het eerste betrekkelijk voornaamwoord, onmiddellijk na ‘meisje’, nog ‘dat’ is, maar het tweede naar het natuurlijke geslacht verwijst, in plaats van naar het grammaticale. Onmiddellijk nadat je ‘meisje’ gezegd hebt, zit dat woord nog prominent in je hoofd en verwijs je er makkelijk naar volgens de regels van de grammatica. Een halve zin later ben je het *woord* inmiddels min of meer vergeten en zit alleen het *begrip* nog in je hoofd – dat begrip gaat over een mens en je verwijst er dus naar met ‘die’.

Overigens zullen sommige lezers in de vroege jaren zestig misschien ook nog vreemd opgekeken hebben van constructies als ‘Ze dachten dat het een moffin was’ (in plaats van ‘dat zij een moffin was’, dat in die tijd nog gebruikelijker was en in ieder geval ‘correcter’ werd gevonden) of ‘dat het mijn beste vriend geweest is’. Inmiddels is men geloof ik hierover niet meer zo streng.

Nu beperken Cremers afwijkingen zich niet tot voornaamwoorden; de schrijver doet ook anderszins onnavolgbare dingen met grammaticaal geslacht. Op pagina 8 van het typoscript schrijft hij bijvoorbeeld over ‘de gangraam’ en een

paar regels verderop over ‘het gangraam’, dus als hij eerder over ramen schrijft: ‘de ene ziet uit op de tuin en het andere...’, ligt de verwarring niet per se aan de voornaamwoorden. Wel gaan de fouten altijd dezelfde richting op: Cremer gebruikt ‘de’ voor ‘het’ en niet andersom. Hij zal nooit ‘het jongen’ zeggen, of ‘de jongen dat’. De reden daarvoor is dat in dit geval het grammaticale en het natuurlijke geslacht hetzelfde zijn: jongens zijn immers mensen en krijgen daarom van nature ‘de’.

We weten dat dit ook precies de richting is waarin bijvoorbeeld moderne migranten ‘fouten’ maken. Ook zij zullen wel ‘de meisje’ zeggen, maar niet zo snel ‘het jongen’. Nu had Cremer volgens zijn eigen boek in zijn jeugd jarenlang ‘gebrekkelig Nederlands’ gesproken, omdat zijn moeder Russische was. Hij was daarmee misschien wel een voorbode van de grotere golf migranten die onze taal evenzeer kwamen veranderen als allerlei culturele opvattingen.

Je neemt tijdens je vakantie neem je een bootje mee

Wij hangen in ons taalgebied de taalnorm dus niet op aan autoriteiten, of in ieder geval niet aan duidelijk aanwijsbare autoriteiten, zoals schrijvers. Ook taalkundigen zijn niet erg geliefd als autoriteit, al spelen zij daar ook zelf een rol in. Ik heb er geen uitgebreid onderzoek naar gedaan, maar ik geloof dat er weinig westerse taalgebieden zijn – afgezien misschien van de Angelsaksische – waar taalkundigen zo terughoudend zijn in het geven van advies, of zelfs maar het uiten van een mening over taalgebruik.

Het standaardargument daarbij is dat het geven van een mening niet ‘wetenschappelijk’ zou zijn. Een wetenschapper

beïnvloedt de werkelijkheid, maar probeert haar niet te veranderen. Dat is op de keper beschouwd een eigenaardig argument, dat slechts in weinig andere disciplines gehanteerd wordt. Economen staan natuurlijk wel degelijk dag en nacht paraat om aan iedereen die het maar weten wil te laten weten welke maatregelen er genomen moeten worden; sommige biologen zijn gefascineerd door het creëren van nieuwe levensvormen; natuurkundigen maken experimentele chemische elementen die buiten het laboratorium niet of nauwelijks kunnen bestaan.

Alleen andere geesteswetenschappers doen net zo nuffig over het veranderen van de werkelijkheid. Een historicus wil de geschiedenis niet veranderen en een literatuurwetenschapper gooit wanhopig zijn armen in de lucht wanneer je haar vraagt om een formule op te stellen voor betere romans.

Dat heeft er natuurlijk mee te maken dat de geesteswetenschappen producten bestuderen van de menselijke geest – terwijl ze tegelijkertijd ook zulke producten zijn. In de geesteswetenschappen denken mensen na over zichzelf, en we weten niet of we ooit voldoende boven onszelf kunnen uitstijgen om dat inderdaad succesvol te kunnen doen. We zijn er dan ook nog lang niet aan toe om een betere taal te ontwerpen, of om een bestaande taal te verbeteren.

Ook het meeste taaladvies blijkt op bijzonder weinig onderzoek gebaseerd. Er bestaat wel wat onderzoek, bijvoorbeeld naar de zogenoemde *tangconstructie*, waarin twee woorden die bij elkaar horen ver uit elkaar worden geplaatst, zoals ‘neemt’ en ‘mee’ in de volgende zin:

- Je *neemt* tijdens je volgende vakantie naar Griekenland half augustus natuurlijk zoals altijd ook weer je ver-

trouwde en gezellige opblaasbare rubberbootje met die vrolijke rode tulpen erop geplakt *mee*.

De term ‘tangconstructie’ voor dit soort zinnen werd in 1946 gelanceerd door de neerlandicus C.B. van Haeringen, die opmerkte dat er in dit soort constructies een ‘spanning’ ontstaat: bij de lezer is een verwachting gewekt die pas na allerlei andere zinsdelen wordt ingelost. Je kon die spanning in spreektaal volgens hem onder andere verlichten door af en toe een zinsdeel te herhalen:

- Je *neemt* tijdens je volgende vakantie naar Griekenland *neem je* half augustus natuurlijk *neem je* zoals altijd ook weer je vertrouwde en gezellige opblaasbare rubberbootje met die vrolijke rode tulpen erop geplakt *neem je mee*.

Het wonderlijke is daarbij wel dat je altijd het eerste stuk lijkt te herhalen, terwijl je eigenlijk zou denken dat je de spanning zou doorbreken door de belofte dan ook maar zo snel mogelijk in te lossen. Maar dat levert helemaal niet van die fijne zinnen op, ook niet in de spreektaal:

- Je *neemt* tijdens je volgende vakantie naar Griekenland *mee* half augustus natuurlijk zoals altijd ook weer je vertrouwde en gezellige opblaasbare rubberbootje met die vrolijke rode tulpen erop geplakt. [raar]

Maar dat doe je kennelijk niet. Het is eerder zoals in muziek: de laatste noot wordt steeds even uitgesteld, opnieuw aangekondigd, en dan toch weer uitgesteld. Maar is dat nu een aanbeveling of niet? Moet je zinnen waarin dat soort tang-

constructies voorkomen, moet je die nu herschrijven of laten staan? Aan de ene kant kun je redeneren: wanneer zaken die inhoudelijk bij elkaar horen ver uit elkaar staan, brengt dat de lezer mogelijk in verwarring of wordt deze er in ieder geval een beetje moe van. Aan de andere kant geeft die spanning natuurlijk ook structuur aan de zin: alles wat tussen ‘neemt’ en ‘mee’ staat, hoort natuurlijk bij een en dezelfde zin.

Dit alles blijkt ook uit het onderzoek dat naar die constructie gedaan is. Ze maakt zinnen misschien een klein beetje lastiger – hoewel dat in de experimentele opstelling vaak ook nog wel mee bleek te vallen – maar voegde ook een extra laag aan de betekenis toe. De taalkundige Jan Renkema geeft onder meer de volgende voorbeelden:

- De politie heeft volgens de Stichting ‘Tegen haar wil’ met grof geweld een einde gemaakt aan het in de nacht van 18 op 19 mei jongstleden in het Vondelpark gehouden vrouwenfestival.
- De politie heeft volgens de Stichting ‘Tegen haar wil’ met grof geweld een einde gemaakt aan het vrouwenfestival dat in de nacht van 18 op 19 mei in het Vondelpark gehouden werd.

Wat is het verschil? In de tweede zin lijkt er meer de nadruk te liggen op de precieze tijd en plaats van het vrouwenfestival. (Uit de inhoud van de zin blijkt trouwens dat het onderzoek al wat langer geleden gedaan is, toen er nog vrouwenfestivals gehouden werden in het Vondelpark.) Het advies dat uiteindelijk uit al dat onderzoek volgt, is een beetje slap: probeer tangconstructies te vermijden, tenzij de betekenis beter wordt uitgedrukt mét zo’n constructie. En zo is het met bijna alle op wetenschappelijke gronden gebaseerde ad-

viezen. We weten veel te weinig van wat effectief is of niet, en vooral: iedere vorm die je in de werkelijkheid vindt, blijkt bijvoorbeeld net wat anders te betekenen dan alle andere vormen in diezelfde werkelijkheid. En dus kan geen enkele zin een andere zin ooit vervangen. Zodra je het anders zegt, wordt de betekenis net een beetje anders, net als de begrijpelijkheid, en de lezersvriendelijkheid, en het plezier dat de lezer eraan zal beleven.

Kunnen adelaars die zwemmen, vliegen?

Inmiddels heb ik heel veel pakpapier van de zin gehaald. Op een stukje van dat papier staat het adres: deze zin is voor jou bedoeld, deze zin is door mij gemaakt, en dit is wat het zegt over onze onderlinge relatie. Ik hoop de wereld een beetje te veranderen door deze zin nu te zeggen of te schrijven. Ik heb in mijn formuleringen rekening gehouden met de mening van autoriteiten of juist die van de straat. Ik heb zaken impliciet gelaten omdat ik ervan overtuigd ben dat jij toch wel kunt achterhalen wat ik ermee bedoel.

Maar helemaal binnen in al dat pakpapier zit natuurlijk uiteindelijk een cadeautje: de inhoud, de gedachte die ik heb verwoord. Zinnen gebruik je uiteindelijk niet alleen om te communiceren, maar ook om in te denken.

Natuurlijk denken wij mensen niet altijd direct in woorden. Iedereen kent de ervaring dat hij iets denkt maar die gedachte niet goed kan verwoorden – maar dan moet de gedachte dus uit iets anders dan woorden gemaakt zijn. Maar aan de ene kant hebben veel gedachten ook de vorm van taal; of kunnen ze die uiteindelijk aannemen.

De geleerde die de studie van de zinsbouw tot een cen-

traal onderwerp in de taalwetenschap heeft gemaakt, was de Amerikaan Noam Chomsky (1928). Chomsky is vooral geïnteresseerd in deze binnenkant van de taal – wat we kunnen leren over de vorm van de menselijke gedachte door te bestuderen hoe zinnen gemaakt worden. Hij is om nog veel meer redenen beroemd geworden – zijn kritische stellingname over de Amerikaanse politiek, zijn taalfilosofische werk over de vraag of het menselijk taalvermogen aangeboren is – maar zijn taalkundige werk over de manier waarop zinnen gestructureerd zijn, is, hoewel minder bekend, voor de ontwikkeling van het vakgebied van het grootste belang geweest. Dat werk is (anders dan zijn politieke werk) soms nogal technisch en daardoor niet altijd even gemakkelijk in detail te volgen. Maar de kern is niet eens zo heel complex.

Chomsky beschouwt dus het vermogen om woorden aan een te rijgen tot zinnen als de kern van de menselijke taal. Dat vermogen is volgens hem het meest wezenlijke aspect van de mens, mogelijk zelfs het enige wat ons anders doet zijn dan andere dieren, met name dan de mensapen. Waarom denkt Chomsky dat? Wat kunnen we uit die eigenzinnige gedachte leren over taal? Waarom heeft die gedachte nog steeds zo veel aanhang en is er tegelijkertijd zo veel weerstand tegen?

Chomsky noemt zijn theorie ‘minimalistisch’ omdat hij aanneemt dat deze kern van taal uiterst eenvoudig is. Ieder mens heeft in zijn hoofd een apparaatje dat zinnen kan maken, maar dat apparaatje voert in essentie slechts één handeling uit: een handeling die Chomsky Voeg noemt (*Merge* in het Engels): je stopt precies twee woorden in het apparaatje (‘de’ en ‘vrouw’) en dat maakt daar een nieuwe eenheid van, een woordgroep (‘de vrouw’). Chomsky is in zijn minimalistische periode (die ergens begin jaren negentig begon en nog altijd voortduurt) vooral geïnteresseerd in dat apparaatje.

Zo'n woordgroep kun je weer samenvoegen met een ander woord ('slaapt') tot je uiteindelijk een hele zin hebt ('de vrouw slaapt'). Kortheidshalve kun je dat opschrijven met haakjes:

- {{de, vrouw}, slaapt}

Die haakjes geven dus de geschiedenis van de zin weer, de manier waarop woorden zijn samengevoegd. Een belangrijke eigenschap van de Voeg-operatie is dat ze altijd precies twee woorden of woordgroepen als invoer accepteert, nooit meer dan twee en nooit minder. Dat betekent dat een woordgroep van meer dan twee woorden zoals 'mijn arme vader' niet in één stap in elkaar wordt gezet, maar in twee stappen. Doorgaans neemt men aan dat eerst 'arme' en 'vader' worden samengevoegd en dan dit geheel gekoppeld wordt aan 'mijn'. Dat zouden we dus als volgt kunnen opschrijven:

- {mijn, {arme, vader}}

Omdat Voeg zo werkt, zitten alle zinnen dus in ons hoofd met dit soort haakjes: alle woorden zijn in groepjes van twee aan elkaar gekoppeld.

Chomsky maakt hierbij een opvallende aanname over taal. Hij gaat ervan uit dat menselijke taal niet in de eerste plaats dient om met andere mensen te communiceren, zoals de meeste mensen waarschijnlijk denken, maar dat de mens haar in zijn hoofd gebruikt. Chomsky zegt dat vrijwel alle taal helemaal niet buiten het hoofd komt, dat ze bestaat uit flarden van gedachten, tegen jezelf praten, enzovoort. Hij sluit daarmee aan op de zeventiende-eeuwse gedachte dat taal primair bedoeld is om te *denken*.

Een consequentie daarvan is dat Voeg ook de belangrijkste (of zelfs de enige) operatie is bij het denken. Je neemt twee begrippen en voegt ze samen – dat is de enige manier om op nieuwe gedachten te komen. Belangrijk hierbij is dat de volgorde van de woorden er niet toe doet. De groep {de, vrouw} is precies hetzelfde als de groep {vrouw, de}, zoals de verzameling van een rode en een groene bal dezelfde is als die van een groene en een rode bal.

Het idee is dat in onze gedachten die volgorde er niet toe doet. Het gaat er niet om of het lidwoord voor of achter het zelfstandig naamwoord staat, het gaat er alleen om dat die twee woorden bij elkaar horen.

Pas als we gaan praten, wordt de volgorde belangrijk, bijvoorbeeld omdat we met onze mond nu eenmaal niet twee woorden tegelijkertijd kunnen zeggen.

Maar die volgorde is dus een eigenschap van het praten, niet van de zinnen in ons hoofd. Een gedachtelezer ziet ‘de vrouw’ en ‘vrouw de’ op dezelfde manier.

Hier is een van Chomsky’s favoriete voorbeelden (door mij naar het Nederlands vertaald). Het gaat over vragen. Je maakt in het Nederlands een vraag van een mededeling door het verbogen werkwoord voorop te plaatsen. Van ‘Jan loopt op straat’ maak je ‘Loopt Jan op straat’, van ‘We hebben lekker gegeten’ ‘Hebben we lekker gegeten’.

Hoe zit dat nu met de volgende vraag (ik heb hem in het Nederlands vertaald):

- Kunnen adelaars die zwemmen, vliegen? [1]

Welk verbogen werkwoord is hier voorop geplaatst? De zin heeft een bijzin die een eigen verbogen werkwoord heeft. In totaal zijn er dus twee verbogen werkwoorden. Met andere

woorden: met welk van de volgende twee stellende zinnen correspondeert de bovenstaande vraag?

- Adelaars die kunnen zwemmen, vliegen. [2]
- Adelaars die zwemmen, kunnen vliegen. [3]

Iedereen die Nederlands spreekt, zal het erover eens zijn dat de vraag gaat over de tweede zin, niet de eerste. Zelfs kleine kinderen (nou ja, niet de allerkleinste, want die kunnen nog geen bijzinnen maken) weten dat. En ook in andere talen die op deze manier vragen maken, correspondeert het equivalent van vraag 1 met het equivalent van zin 3, niet met dat van zin 2.

De regel is dus kennelijk niet: ga van links naar rechts door de zin, neem het eerste verbogen werkwoord en plaats dat naar voren. Zo zou je van zin 3 de vraag in 1 maken. Dat zou een simpele grammaticaregel zijn, een computer kan hem zo leren. Toch is er geen enkele taal die zo werkt; menselijke taal werkt altijd zoals het Nederlands en kiest het verbogen werkwoord uit de hoofdzin.

De regel is dus niet: kies het meest linkse werkwoord. De regel is: kies het werkwoord waar de minste haakjes omheen staan. Laten we uitgaan van de zin ‘Adelaars die kunnen zwemmen, kunnen vliegen’:

- {{adelaars, {die, {kunnen, zwemmen}}}, {kunnen, vliegen}}

Je maakt het gezegde van de hoofdzin (‘kunnen vliegen’) en voegt dat samen met het onderwerp (‘adelaars die kunnen zwemmen’), dat op zijn beurt weer is samengesteld uit het zelfstandig naamwoord ‘adelaars’ en de bijzin ‘die kunnen

zwemmen' (die op zijn beurt ook weer is samengesteld).

Nu gaan we tellen: om het 'kunnen' in de bijzin staan vier paar haakjes, om dat in de hoofdzin staan er twee. De regel is: kies altijd het verbogen werkwoord met de minste haakjes eromheen. Dat werkwoord wordt dus vooraan geplaatst:

- {kunnen, {{adelaars, {die, {kunnen, zwemmen}}}},
 {(kunnen), vliegen}}

Bij het bepalen welk werkwoord ertoe doet, beschouw je een zin dus niet simpelweg als een ongestructureerde rij woorden: je ontleedt de zin in groepjes van telkens twee en beziet van ieder woord hoeveel haakjes eromheen staan. Wanneer je kunt kiezen welk woord je vooraan plaatst, kies je altijd de woorden met de minste haakjes.

De alternatieve regel, die uitgaat van zin 2, maakt daarentegen gebruik van de begrippen 'links' en 'rechts'. Er is dus, volgens Chomsky, geen enkele menselijke taal die dat soort regels ooit gebruikt. De reden daarvoor is dat er geen 'links' en 'rechts' zijn op het moment dat we zinnen in ons hoofd maken. We hebben alleen Voeg.

Jan heeft zichzelf gezien

Die operatie Voeg speelt ook een rol bij allerlei andere verschijnselen. Chomsky en zijn aanhangers hebben veel studie gemaakt van zinnen als de volgende:

- Jan heeft zichzelf gezien.
- Jan heeft hem gezien.

In de eerste van die zinnen is Jan zowel degene die ziet als degene die gezien wordt, bijvoorbeeld in de spiegel. Dat is niet het geval in de tweede zin, want het woord 'hem' verwijst altijd naar iemand anders.

In de volgende zinnen zit weer een bijzin ingebed in de andere:

- Jan denkt dat Piet zichzelf heeft gezien.
- Jan denkt dat Piet hem heeft gezien.

In de eerste zin kan 'zichzelf' onmogelijk op Jan slaan: Piet is degene die gezien wordt, niet Jan. Dat ligt anders in de tweede zin, waar Jan wel degene kan zijn die gezien wordt (al is dat niet verplicht, de zin kan ook betekenen dat Piet een heel andere man gezien heeft.)

Eigennamen als *Jan* kunnen nooit terugslaan op iets wat of iemand die al eerder in dezelfde zin genoemd is. Het maakt daarbij niet uit of de naam in de hoofdzin staat of in de bijzin: wie een naam noemt, verwacht dat de betreffende persoon niet eerder genoemd is. Daarom klinkt 'Jan heeft Jan gezien' net zo raar als 'Jan denkt dat Piet Jan gezien heeft'. In beide gevallen is de suggestie dat er twee Jannen zijn, of dat Jan op de een of andere manier buiten zichzelf getreden is. Alleen als een paar zinnen aan elkaar geschakeld worden, kan het wel, al klinkt het ook dan nog steeds een beetje vreemd: 'Jan is altijd vriendelijk geweest, Jan is daarom onze held, en Jan verdient dus een standbeeld.' Dat is waarschijnlijk steeds dezelfde Jan.

Bij het persoonlijk voornaamwoord 'hem' en het wederkerend voornaamwoord 'zichzelf' ligt het verschillend, wordt het verschil tussen hoofd- en bijzin belangrijk. Als 'zichzelf' in een bijzin staat, kan het alleen verwijzen naar een ander

woord in diezelfde bijzin: wel naar Piet en niet naar Jan. Een andere manier om dat te zien is door te constateren dat de volgende zin onmogelijk is:

- Jan denkt dat ik zichzelf aan het bekijken ben.

Zo'n zin is gemakkelijk te begrijpen: 'zichzelf' kan logischerwijs alleen verwijzen naar Jan. Als ik naar 'ik' zou willen verwijzen, zou ik 'mijzelf' gebruiken. Toch zal niemand hem ooit zeggen; zelfs kinderen of volwassenen die onze taal aan het leren zijn, zullen die fout niet maken. Je krijgt er nooit onderwijs in, in dat gebruik van 'zichzelf' of 'hem'. Het komt op de een of andere manier van nature. In plaats daarvan gebruiken we een andere zin:

- Jan denkt dat ik hem aan het bekijken ben.

Die zin is als je hem goed bekijkt, onhandiger dan de variant die we niet gebruiken, bijvoorbeeld omdat hij dubbelzinniger is, want 'hem' kan behalve op Jan ook op willekeurig welke andere mannelijke persoon slaan. Toch geven we er de voorkeur aan. Dat is nu de kracht van de innerlijke grammatica: 'zichzelf' moet verwijzen naar een naam of een naamwoord dat volgens de Voeg-operatie voldoende dichtbij staat. En de hoofdzin is kennelijk al te ver voor een woord in de bijzin.

Persoonlijk voornaamwoorden zijn zo'n beetje het spiegelbeeld van wederkerend naamwoorden. Ze kunnen juist naar van alles en nog wat verwijzen, *behalve* naar dingen die te dichtbij staan. En wat 'te dichtbij' is voor een persoonlijk voornaamwoord, is juist precies dichtbij genoeg voor een wederkerend voornaamwoord.

Nu zou je nog kunnen denken dat je de afstand tussen een voornaamwoord en datgene waar dat voornaamwoord naar verwijst (het *antecedent*) kunt meten door na te gaan hoeveel woorden er tussen de twee in staan. Tussen ‘zichzelf’ en zijn antecedent mag geen ander woord staan dat naar een persoon verwijst; vandaar dat de zin ‘Jan denkt dat ik zichzelf bekijk’ fout is, want ‘ik’ staat daar tussen de twee in en blokkeert als het ware het zicht van de een op de ander.

Dat het zo simpel niet is, blijkt uit zinnen als de volgende, waar ‘zichzelf’ best op ‘Jan’ kan slaan, ook al staat er van alles tussen:

- Jan geeft Dirk een foto van zichzelf.

Deze zin heeft (minstens) twee betekenissen: de geportretteerde kan Jan zijn of Dirk. Dat laat in ieder geval zien dat ‘Dirk’ hier het zicht van ‘zichzelf’ op ‘Jan’ niet ontnemt. (Omgekeerd kan ‘Jan geeft Dirk een foto van hem’ alleen betekenen dat de foto van een derde persoon is. Ook in dit soort zinnen zijn ‘zichzelf’ en ‘hem’ dus weer helemaal elkaars tegengestelde.)

‘Dichtbij’ betekent dus min of meer ‘in dezelfde zin’, waarbij bijzinnen als aparte zinnen gelden. Ook dat laat weer zien dat een zin meer is dan een reeks woorden: er zit structuur in – zoiets als de haakjesstructuur die Voeg ons geeft.

Hier zijn nog twee voorbeelden:

- Jans moeder bekijkt zichzelf graag in de spiegel.
- De moeder van Jan bekijkt zichzelf graag in de spiegel.

Deze twee zinnen betekenen precies hetzelfde, namelijk dat de moeder degene is van wie het spiegelbeeld met welgeval-

len bekeken wordt. Geen enkele lezer van deze zinnen zal denken dat de moeder naar het spiegelbeeld van haar zoon aan het kijken is. Het maakt daarbij kennelijk niet uit welk van de twee woorden, ‘moeder’ of ‘Jan’, het dichtst bij ‘zichzelf’ staat, althans niet wanneer het afgemeten wordt aan de rij woorden die van links naar rechts loopt.

Het ligt anders als we het bekijken aan de hand van Chomsky’s haakjesstructuur:

- {{Jans, moeder}, {bekijkt, zichzelf}}
- {{de, {moeder, {van, Jan}}}, {bekijkt, zichzelf}}

In beide zinnen staat ‘Jan’ te ver weg van ‘zichzelf’. Dat komt doordat er te veel haakjes omheen staan, althans, er is in allebei de gevallen een kandidaat met minder haakjes eromheen: ‘Jans moeder’ of ‘de moeder van Jan’.

‘Zichzelf’ verwijst dus naar een woord dat ‘dichtbij’ staat, maar daarbij tel je niet hoeveel wóórden er tussen dat woord en ‘zichzelf’ staan, maar hoeveel haakjes. Hoe ingewikkeld dat ook klinkt als je het uitlegt, ergens in ons hoofd doen we het razendsnel en probleemloos. Het vereist dat spreker en luisteraar (schrijver en lezer) allebei hun zinnen feilloos en zonder het zich bewust te zijn ontleden. En dat dit gebeurt volgens de regels van Voeg.

Karel geeft Piet een foto van zijn kinderen

Door die Chomskyaanse vorm van ontleden kunnen we ook zien dat namen soms wel degelijk kunnen verwijzen naar een antecedent eerder in de zin. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de volgende twee zinnen:

- Hij vindt Jan echt een briljante violist.
- Zijn collega vindt Jan echt een briljante violist.

In de eerste zin kan Jan niet degene zijn die vindt dat hij een briljante violist is, want ‘hij’ en ‘Jan’ kunnen niet naar dezelfde persoon verwijzen. Maar in de tweede zin kan ‘zijn’ wel degelijk over Jan gaan; dat is zelfs een voor de hand liggende interpretatie van die zin, dat Jans collega het positieve oordeel velt, al kan het natuurlijk ook een derde zijn. Dat komt doordat dat ‘zijn’ zit ingebed in een woordgroep, ‘zijn collega’, en daardoor staan er als het ware te veel haakjes om ‘zijn’ heen om nog een verbinding te kunnen leggen met ‘Jan’.

Je kunt je afvragen hoe sprekers en luisteraars ooit op het idee zijn gekomen om de afstand tussen voornaamwoord en antecedent te bepalen aan de hand van deze haakjesstructuur. Bepalen wat een mogelijk antecedent is van ‘zichzelf’ in een van de bovenstaande zinnen zit niet in het lespakket van welke school dan ook.

Hier komen we dan op de andere reden waarom Noam Chomsky als taalkundige beroemd is geworden. Dat punt is controversiëler dan het tamelijk technische: hij heeft voorgesteld dat het menselijk taalvermogen aangeboren is, dat wil zeggen dat we bij onze geboorte al een ontleedmachiëntje met de Voeg-operatie ergens in onze geest hebben zitten, of in ieder geval in de loop van onze jeugd vanzelf ontwikkelen. Min of meer zoals we leren lopen: geen van onze ouders heeft ons ooit precies uitgelegd hoe je je kuitspieren moet samentrekken. Ieder normaal kind vindt dat vanzelf uit.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat kinderen geboren worden met in hun hoofd al de woorden ‘zichzelf’ en ‘hem’, of met de precieze regels over wanneer je de ene gebruikt en wanneer de andere. Die woorden leren ze van hun ouders,

en daarbij proberen ze ook uit te vissen wanneer je de ene gebruikt en wanneer de andere.

Wat volgens Chomsky wel aangeboren is, is dat iedere zin een haakjesstructuur heeft zoals ik hierboven voor een paar zinnen heb weergegeven, en dat je bij het toepassen van afstandsregels (“Zichzelf” moet naar iets verwijzen wat dichtbij staat, “Hem” mag niet naar iets verwijzen wat dichtbij staat’) gebruikmaakt van die haakjes, en niet van rijtjes woorden die je achter elkaar uitspreekt.

Volgens Chomsky is de Voeg-operatie misschien het enige wat uniek is aan de menselijke taal. Individuen van andere diersoorten kunnen zich tot op zekere hoogte een beeld vormen van de wereld om zich heen, en sommige kunnen door klanken te maken allerlei ideeën communiceren. Betekenis en communicatie via klanken delen we dus met andere diersoorten. Maar geen enkel dier kan zo eindeloos allerlei ideeën aan elkaar haken in steeds weer nieuwe zinnen als de mens.

In ieder geval in theorie kunnen wij mensen ook eindeloos doorgaan met het voegen van zinnen. Het is gemakkelijk te bewijzen dat er geen langste zin bestaat. Stel dat je wél een langste zin zou kunnen aanwijzen. Neem dan die zin, en zet er ‘Ik vind het stom dat’ voor en je hebt een langere zin. Maar ook die zin is niet de langst mogelijke, want ook daarachter kunnen we nog een keer ‘ik vind het stom’ zetten (‘Ik vind het stom dat ik het stom vind dat ik het stom vind dat de aarde rond is.’).

Zo kun je doorgaan tot je geen speeksel meer overhebt om nog een keer het woord ‘stom’ te zeggen of tot de wereld is vergaan. De grenzen van mijn taal zijn alleen de grenzen van mijn tijd van leven en mijn wereld.

Dit verschijnsel van eindeloze uitbreidbaarheid wordt ‘re-

cursie' genoemd en de Voeg-operatie 'recursief'. Het maakt niet uit hoe ingewikkeld de dingen zijn die het stukje van de menselijke geest dat Voeg uitvoert aangeleverd krijgt, het voegt ze steeds weer opnieuw samen.

$$3 = 1 + (1 + 1)$$

Er is nog een andere menselijke vaardigheid die recursief is en daarom gebruik lijkt te maken van de Voeg-operatie: die van het tellen. Zoals er geen langste zin is omdat je voor iedere zin weer 'Ik vind het stom dat' kunt zetten, zo is er ook geen grootste getal omdat je bij ieder getal weer 1 kunt optellen. (Als jij bijvoorbeeld zegt dat 243.456.288 het grootste getal is, dan tel ik daar 1 bij op en krijg 243.456.289. Dat is een groter getal, dus heb ik bewezen dat jij ongelijk hebt.)

Je zou het getal 3 dus kunnen zien als het getal 1, waarbij je 1 hebt opgeteld, waarna je bij het eindresultaat weer 1 hebt opgeteld. Met andere woorden: $3 = 1 + (1 + 1)$. Of in termen van de operatie Voeg:

$$- \{1, \{1, 1\}\}$$

Dat klinkt misschien wat vergezocht, en het is een hopeloos ingewikkelde manier om zoiets simpels als optellen op te schrijven. Maar het is precies de manier waarop getaltheoretici zoals Giuseppe Peano zo'n honderd jaar geleden probeerden de wereld van de getallen logisch te beschrijven: alleen een operatie +1 volstaat om iedere rekenkundige bewerking te kunnen uitdrukken die je maar wilt.

Dat is precies wat Voeg doet. Tellen is dan ook net zo goed een uniek menselijke eigenschap als taal. Andere dieren kun-

nen kleine hoeveelheden nog wel uit elkaar houden – een duif kan nog wel het verschil zien tussen drie of vier gerstekorrels, maar boven een aantal van bijvoorbeeld zeven houdt het al snel op. Dan ziet een dier nog wel het verschil tussen veel gerstekorrels en héél veel gerstekorrels, maar niet meer het verschil tussen 288 en 289.

Je zou daarom kunnen denken dat het hier om hetzelfde aspect van het menselijk denken gaat. Taal is voegen met woorden, zoals rekenen voegen is met getallen.

Dat schrijft Jan aan Marie

Dat we steeds weer nieuwe gedachten kunnen vormen, wordt geloof ik door niemand ontkend. Wel is er discussie over de vraag of het ook een eigenschap is van iedere menselijke taal. Nog preciezer gezegd: of iedere taal zijn zinnen zo eindeloos kan uitbreiden als het Nederlands.

Het bekendste argument tegen die stelling wordt gevormd door het Pirahã, een taal die gesproken wordt door een betrekkelijk kleine groep indianen in het Amazonegebied, en door een westerse taalkundige die enkele decennia van zijn leven besteed heeft aan het leren van de taal: de Amerikaan Dan Everett.

Everett was oorspronkelijk naar de Pirahã getrokken om er namens een evangelisch genootschap de Bijbel te vertalen. Daarvoor moest hij eerst de taal leren. Dat was nog niet makkelijk, want de Pirahã spreken zelf eigenlijk geen andere vreemde taal en bovendien bleek hun eigen taal op een groot aantal punten heel anders in elkaar te zitten dan de bekende talen. Everett zag er niet tegen op, want behalve een gelovig christen was hij ook zeer geïnteresseerd in taal en taalweten-

schap, en in het bijzonder in de ideeën van Noam Chomsky.

Hij schreef een proefschrift over het Pirahã, waarbij hij gebruikmaakte van Chomsky's ideeën, maar van een Bijbelvertaling kwam het niet. Hij merkte dat de cultuur van de Pirahã het eigenlijk niet toeliet om over Jezus te spreken. De Pirahã leven namelijk – in ieder geval volgens Everett – alleen maar in het hier en nu. Ze weigeren te speculeren over zaken die ze zelf niet hebben gezien of gehoord, en ze vonden verhalen over een man van wie Everett moest toegeven dat hij hem ook nooit had ontmoet dus maar raar.

Niet alleen Everetts geloof in de Bijbel werd door de Pirahã ondermijnd. Hetzelfde gebeurde met zijn geloof in Chomsky. Zoals de indianen niet kunnen (of willen) praten over zaken of personen die niemand ooit heeft gezien, zo bedden ze volgens Everett ook geen zinnen in een andere zin in.

De zin 'Jan schrijft aan Marie dat Eveline Koos alles heeft verteld', met een bijzin ingebed in een hoofdzin, kan volgens Everett niet in het Pirahã worden vertaald. Althans, niet als één zin. De Pirahã hebben wel complexe gedachten zoals deze, en ze kunnen daar ook wel over praten, maar moeten dat doen in de vorm van een verhaaltje: 'Eveline heeft Koos alles verteld. Dat schrijft Jan aan Marie.'

Dat klinkt allemaal onschuldig, maar deze bevinding heeft tot een grote controverse geleid. Menige taalkundige heeft minstens een paar slechte dagen gehad omdat hij zich ofwel aan Everett en diens medestanders heeft gestoord, ofwel juist aan Chomsky en diens medestanders. De eersten verwijten de laatsten dat ze niet willen toegeven dat de Pirahã laten zien dat er best talen kunnen zijn zonder recursieve zinnen en dat er dus geen reden is om aan te nemen dat alle talen gebruikmaken van de Voeg-operatie. Omdat Chomsky zegt dat recursie de kern is van het aangeboren taalvermogen, is

daarmee diens hele theorie op losse schroeven gezet, al wil hij dat niet toegeven.

Volgens sommige chomskyanen verdraait Everett de feiten. Interessant genoeg gebruiken ze zijn eigen werk daarvoor als getuige. In zijn proefschrift zouden Pirahā-zinnen staan die wel degelijk ingebed lijken te zijn in andere Pirahā-zinnen. Everett verdoezelt die feiten alleen maar omdat hij nu in de schijnwerpers wil staan als de man die definitief heeft aangetoond dat de grote Chomsky ongelijk heeft!

Maar, zegt Everett, ik schreef dat proefschrift toen ik zelf nog in Chomsky geloofde en door dat geloof verblind werd voor de feiten! Eigenlijk vertelden de Pirahā daar verhaaltjes, maar omdat ik dacht dat Chomsky gelijk moest hebben, interpreteerde ik die verhaaltjes als één zin! Inmiddels ben ik ouder en wijzer geworden; de auteur van dat proefschrift was een aardige kerel, maar ik weet nu beter. Ik ben minder bevooroordeeld door al mijn theorieën.

De discussie hangt aldus op een verwarrende manier aan de definitie van wat een zin precies is. Hoe je dat precies zou kunnen vaststellen bij een volk dat zelf de eigen taal nooit geschreven heeft, blijft daarbij onderbelicht. Wel zijn er inmiddels al enkele tientallen andere onderzoekers naar de Pirahā gegaan – taalkundigen, maar ook psychologen. Everett doet namelijk beweringen over de Pirahā die nog verder gaan dan deze puur technische taalkundige kwestie. Zo stelt hij ook dat de Pirahā niet alleen niet kunnen rekenen, maar dat hij hun dit ook niet heeft kunnen leren. Ze handelen wel eens met Brazilianen en ze begrijpen dan ook wel dat het handig zou zijn om een beetje te kunnen rekenen, want ze hebben het idee dat ze af en toe worden afgezet; maar als Everett hun lesgeeft in eenvoudige rekensommetjes, dan beginnen ze al snel maar wat te raden. Hoeveel is zeven plus

acht? De Pirahā lachen. Achttien? Twaalf? Drie? Ze kunnen het rekenen op zijn best als een conversatiespelletje zien: jij zegt iets, en dan zeg ik iets terug. Het manipuleren van abstracte symbolen kunnen ze in ieder geval net zomin serieus nemen als het idee van God: wie heeft er ooit een zeven of een acht in het echt gezien?

Wat Everett over de Pirahā zegt, is soms moeilijk te geloven. Zouden er echt mensen kunnen zijn die optellen en aftrekken niet serieus nemen? Die geen verhalen vertellen over hoe de wereld is ontstaan omdat ze dat niet zelf hebben meegemaakt? En van wie de taal zo afwijkt van alle bekende talen die we hebben?

Het probleem bij nader onderzoek van die vragen is dat je eigenlijk altijd Everett nodig hebt om de Pirahā te benaderen – tenzij er iemand bereid zou zijn om zelf ook weer een paar decennia bij die groep door te brengen om hun taal te leren.

Tot het zover is, kunnen we er echter misschien van uitgaan dat alle menselijke talen zinnen inbedden in andere zinnen (en dat ze anders iets soortgelijks doen in verhaaltjes). En dat dit dus een kenmerkende eigenschap is van het menselijke denken.

Jan schrijft aan Marie dat Eveline Koos alles heeft verteld

Inbedden leidt ook tot een andere menselijke eigenschap, een psychologische deze keer: dat we ons in het standpunt van iemand anders kunnen verplaatsen. In de al genoemde zin ‘Jan schrijft aan Marie dat Eveline Koos alles heeft verteld’ kantelt het perspectief twee keer: van mij, degene die een mededeling doet over Jan, naar Jan, die een mededeling

doet over Eveline, en tot slot naar Eveline, die een mededeling doet over ‘alles’.

Je kunt zo’n zin alleen zeggen of zelfs begrijpen wanneer je inziet dat iemand een ander perspectief in kan nemen dan jijzelf: dat iemand anders op een andere manier over de dingen kan denken dan jij. Een belangrijk verschil tussen mensen en de meeste mensapen is dat wij dat kunnen en zij niet. Ook jonge mensenkinderen kunnen het overigens nog niet. Laat twee kinderen zien dat je een paar snoepjes verstoppt onder de linkse van twee doosjes. Verplaats de snoepjes dan terwijl een van de twee kinderen de kamer uit is naar het rechtse doosje. Vraag het kind dat in de kamer is gebleven waar het andere kind de snoepjes zal zoeken. Heel jonge kinderen zullen wijzen op het rechtse doosje; zij kunnen zich niet voorstellen dat iemand anders niet weet wat zij weten. Zoals jonge kinderen trouwens ook nog geen zinnen kunnen inbedden in andere zinnen.

Apen blijven hun hele leven vastzitten in dat beeld van de wereld: iedereen weet precies hetzelfde wat zij zelf weten. Er is geen verschil tussen de objectieve werkelijkheid buiten hun hoofd en de werkelijkheid binnen in hun hoofd. Maar mensenkinderen leren op een bepaald moment vanzelf dat het anders zit. Ze verwerven wat psychologen een *theory of mind* noemen – de gedachte dat anderen een eigen binnenwereld hebben en daarom ook een ander standpunt.

Er zijn geleerden, zoals de Amerikaan Michael Tomasello, die denken dat dit het fundamentele verschil is tussen mens en mensaap, en dat het feit dat chimpansees ondanks decennia van zorgvuldig proberen nog altijd geen echte volwaardige taal geleerd hebben, eerder moet worden verklaard door de afwezigheid van de *theory of mind* dan door de afwezigheid van een aangeboren taalvermogen.

Ik vermoed dat het moeilijk vast te stellen zal zijn of Tomasello en zijn collega's gelijk hebben. De twee dingen – het inbedden van zinnen en het je kunnen verplaatsen in andermans standpunt – hebben in ieder geval heel veel met elkaar te maken. Het ene kan niet bestaan zonder het andere, vooral als we ervan uitgaan dat mensen ook inderdaad denken in zinnen. Chomsky heeft overigens wel eens gezegd dat Tomasello's idee niet kan kloppen, omdat bepaalde autisten zich niet in de gedachten van anderen kunnen verplaatsen, maar wel dezelfde ingewikkelde zinsbouw hebben als iedereen. Maar je zou ook kunnen zeggen dat die autisten de Voeg-operatie wel op het ene domein kunnen toepassen en niet op het andere.

Je zou nog verder kunnen gaan. Precies het samenvoegen van begrippen tot nieuwe ideeën maakt de uniek menselijke creativiteit tot wat zij is. Een dier kan geluiden horen, voedsel ruiken en uitrekenen met hoeveel kracht hij zich moet afzetten met zijn poten om over een sloot te springen. Dat zijn allemaal tamelijk ingewikkelde taken. Maar een dier zal niet zo snel op het idee komen om te gaan bewegen op de muziek die hij hoort, of zijn poten gebruiken om een tekening te maken van smakelijk voedsel. Een dier lijkt, kortom, allerlei gespecialiseerde vaardigheden te hebben, maar veel minder een vermogen om die vaardigheden op nieuwe, zelfbedachte manieren te combineren. Een dier blijft over het algemeen in de voorgeprogrammeerde vaardigheden steken. Een dier kan niet voegen.

Hoe en waarom hebben wij mensen die Voeg-operatie ooit gekregen? Daarover doet Chomsky geen uitspraken. Het was maar een kleine verandering in onze evolutionaire geschiedenis, zegt hij. Voegen is natuurlijk kinderlijk eenvoudig: heel veel genen heb je niet nodig om ergens in je

hersenen twee dingen aan elkaar te kunnen verbinden.

Misschien was die voorziening om te kunnen voegen maar een genetische gril. Hoe dat ook zij, de mens heeft er sindsdien zijn voordeel mee gedaan. Over de hele wereld kom je mensen tegen, en zelfs onmiddellijk buiten de dampkring vind je een enkel exemplaar. Er is geen enkele diersoort die zich zo succesvol onder zo verschillende omstandigheden weet te handhaven. Tegenover critici die vinden dat Chomsky de mens te bijzonder maakt, te verschillend van de diersoorten, wijst hij er wel eens op dat vooralsnog chimpansees geen kooien hebben ingericht waarin ze mensen houden om hen te observeren ten bate van de wetenschap.

Dat alles hebben we dus te danken aan de taal, of in ieder geval aan de kern van de taal: de operatie Voeg. Chomsky meent daarbij dat het denken de belangrijkste functie van taal is, en hij heeft daar een filosofisch argument voor. Stel dat taal er in de eerste plaats was voor de communicatie. Hoe kon ze dan ooit ontstaan? Een individu zou door een genetische mutatie ineens de Voeg-operatie krijgen, maar omdat het onwaarschijnlijk is dat iemand in zijn buurt diezelfde mutatie had, kon hij de prachtige zinnen die hij maakte met niemand delen. Maar dan had hij dus geen enkel voordeel van zijn Voeg-operatie, en zouden zijn nakomelingen ook net zo snel weer uitsterven.

Nemen we in plaats daarvan aan dat mensen over de operatie Voeg beschikken om mee te denken, dan had de eerste mens die ideeën kon samenvoegen er al meteen voordeel van. Hij was creatiever, kon beter ideeën uit verschillende gebieden met elkaar verbinden. Dat maakte zijn of haar kans op overleven groter. Dus had zo iemand meer kans op nageslacht, van wie sommigen ook weer dat nuttige Voeg-gen zouden erven. Zo konden er langzamerhand gemeenschap-

pen ontstaan van mensachtigen die allemaal in hun hoofd zinnen konden maken. Toen er daar dan eenmaal genoeg van waren, konden zij langzaam maar zeker een woordenschat ontwikkelen en die woorden in zinnen gaan voegen. Heel simpel is het allemaal nog niet, maar het wordt zo toch makkelijker te begrijpen hoe de taal is ontstaan.

Althans, de binnenste schil van de taal, volgens Gottlob Frege, want die is dus voor de ‘pure gedachte’. De buitenste schil, waar de verbogen werkwoorden en de vraagwoorden staan, moet er later aan zijn toegevoegd, als een uitbouwetje aan een uit zijn krachten gegroeide eengezinswoning. Daar gooi je de dingen neer waarvoor je in huis geen plaats meer hebt.

Vrouw een ziet man de

Zoals ik het hierboven neerschrijf, lijkt het net alsof Voeg twee dingen doet: het zet woorden of woordgroepen samen tussen haakjes, en het zet ze in een bepaalde volgorde. Dat eerste is kennelijk heel belangrijk – die haakjes geven kennelijk structuur aan onze gedachten, net als aan onze zinnen.

Maar hoe zit het met het laatste? Het is duidelijk dat we woorden in een bepaalde volgorde uitspreken. Maar denken we ze ook in die volgorde? Is er een verschil tussen de volgende twee gedachten?

- {{de, man}, {ziet, {een, vrouw}}}
- {{{vrouw, een}, ziet}, {man, de}}

Om ieder woord staan evenveel haakjes, alle woorden die in de ene structuur tussen haakjes staan, doen dat in de andere

structuur ook. Je kunt bijvoorbeeld in allebei de zinnen zien wie het onderwerp is: de naamwoordgroep met de minste haakjes eromheen. ‘De man’ (of eventueel ‘man de’). De zinnen lijken in alle opzichten op elkaar, behalve dat de woorden in de omgekeerde volgorde staan.

Doet dat ertoe? Voor de pure gedachte misschien niet. Wat ertoe doet is dat ‘een’ bij ‘vrouw’ hoort, niet of dat woord volgt of eraan voorafgaat. Het enige moment waarop het er wel toe doet, is wanneer de gedachte naar buiten moet, van onder het schedeldak de wereld in. Je kunt twee woorden nu eenmaal niet tegelijk uitspreken of opschrijven: je moet het ene maken voor het andere. Sterker nog, de haakjes spreek je helemaal niet uit, alleen de woorden. Talen kunnen natuurlijk van elkaar verschillen in de volgorde die ze kiezen: of ze ‘de man’ zeggen, zoals het Nederlands dat doet, of ‘man de’, zoals het Roemeens dat doet.

Overigens geven we in onze uitspraak in ieder geval sommige van die haakjes wel degelijk aan. Dat doen we niet met pauzes, of in ieder geval meestal niet. Dat zou immers de spraak te hortend maken; meestal plak je alle woorden en woordgroepen aan elkaar. In je moedertaal merk je dat meestal niet, maar het is een van de eerste moeilijkheden waar je tegenop loopt als je een vreemde taal aan het leren bent: waar eindigt het ene woord en begint het volgende? Dat weet je eigenlijk alleen als je minstens een van die twee woorden kent.

Omgekeerd is het wel zo dat pauzes logischer klinken naarmate ze gelegd worden op plekken met meer haakjes (liever tussen ‘man’ en ‘ziet’ dan tussen ‘een’ en ‘vrouw’ in de zin ‘De man ziet een vrouw’, tenzij je van het tevoorschijn komen van die vrouw een speciaal verrassingseffect wilt maken).

Het effect is ook wel eens vastgesteld in een experiment waarin proefpersonen een zin te horen kregen terwijl ze moesten luisteren of ze ergens een kort tikgeluid hoorden. Daaruit bleek dat zo'n tik veel meer opviel wanneer hij klonk op een plaats tussen twee woorden die dichter bij elkaar stonden in dezelfde groep, dan op een plaats tussen twee woorden waartussen we veel haakjes zouden tekenen. In het laatste geval is een woordgroep afgesloten en wacht je op de volgende. Als er dan een tik komt, kun je nog even in je ruststand blijven.

De jongens leren Benedictine drinken

Een andere aanwijzing geven we met intonatie, dat wil zeggen zinsmelodie. Uitgeschreven is de volgende zin vanwege de hoofdletter niet dubbelzinnig:

- De jongens leren Benedictine drinken.

De dubbelzinnigheid bij het uitspreken van de zin zit in het woord 'Benedictine'. Dat kan de naam zijn van een dame of van het drankje. In het eerste geval is het resultaat van de les die de jongens geven om de dame te laten drinken. In het tweede geval zijn het de jongens die na afloop iets kunnen drinken, namelijk benedictine, waar ze kennelijk eerst nog aan moesten wennen.

Die dubbelzinnigheid wordt in gesproken taal echter ook ongedaan gemaakt. Wanneer het om het drankje gaat, leg je de nadruk op de naam ervan; is ze een meisje, dan ligt de nadruk op 'drinken'. Hoe maak je die nadruk? Je spreekt zo'n woord misschien, een heel klein beetje, luider uit, en je zegt

het ook (alweer een heel klein beetje) langzamer. Maar het belangrijkste is misschien nog wel: je spreekt het uit op een wat hogere toon, vooral op de lettergreep die in het woord zelf beklemtoond is (in ‘Benedictine’ is dat ‘ti’).

Hoe zit dat? De nadrukregel zegt: je geeft een hoge toon aan het woord met de meeste haakjes eromheen. En de twee gedachten die hier worden uitgedrukt zijn:

- {{{De jongens} {leren {Benedictine {(alcohol) drin-
ken}}}} [1]
[de jongens zorgen ervoor dat Benedictine alcohol kan
drinken]
- {{De jongens} {leren {(de jongens) {benedictine drin-
ken}}}} [2]
[de jongens zorgen ervoor dat de jongens benedictine
kunnen drinken]

Het werkwoord ‘drinken’ heeft een onderwerp en een lijdend voorwerp. In de eerste zin wordt het lijdend voorwerp verzwegen: ‘hij drinkt’ zeg je als duidelijk is dat iemand alcohol drinkt of als je praat over een baby aan de moederborst. In de tweede het onderwerp, omdat dit gelijk is aan dat van de hoofdzin: de jongens zijn degenen die nu leren en ook degenen die zo dadelijk zullen kunnen drinken.

In de eerste zin is het duidelijk: het uitgesproken woord met de meeste haakjes eromheen is ‘drinken’ (tel maar na). In de tweede zin staan er om het lijdend voorwerp ‘benedictine’ net zoveel haakjes als om het werkwoord. De reden dat de nadrukregel dan op het lijdend voorwerp valt, is waarschijnlijk dat we dat lijdend voorwerp eindeloos kunnen uitbreiden, met allerlei haakjes eromheen:

- De jongens leren {{benedictine {dat goddelijke drankje waar oma zo van genoot}} drinken}

Zo'n zelfde uitbreidingstruc kunnen we niet met het verbogen werkwoord doen, want daar is er in iedere zin maar één van. Het is dus alsof we om 'benedictine' alvast de haakjes zetten die uitbreiding mogelijk maken:

- De jongens leren {{benedictine {...}} drinken}

Nu staan er om 'benedictine' wel degelijk de meeste haakjes.

Ik EET appels

Hoe weten we precies dat die nadrukregel geldt? Ook hiervoor geldt natuurlijk dat je met Chomsky zou kunnen aannemen dat dit een aangeboren regel is. En in dit geval is er ook een aardig bewijs voor: kinderen van nog maar een paar dagen oud kunnen hem al hanteren.

Zulke baby's kunnen nog niet zoveel, en toch kun je met wat slimme technieken al wel onderzoek bij hen doen. Twee dingen kunnen ze wel: aan een speen zuigen en in slaap vallen.

Wanneer ze geïnteresseerd zijn in wat ze om zich heen horen, zullen ze langer zuigen; wanneer het hen niet interesseert, vallen ze eerder in slaap. Je kunt hier gebruik van maken om aan te tonen dat pasgeboren kinderen hun moedertaal herkennen: als ze een vreemdeling die taal horen spreken, vallen ze minder snel in slaap dan wanneer diezelfde persoon een andere taal spreekt.

Daaruit blijkt dat kinderen in de baarmoeder al begin-

nen te luisteren en waarschijnlijk al proberen dingen te leren over hun moedertaal. Nu kun je te midden van het vruchtwater waarschijnlijk nog niet iedere klinker en medeklinker precies van elkaar onderscheiden. In plaats daarvan hoor je een heleboel gemompel, maar het verschil tussen hoge en lage tonen kun je in dergelijk gemompel wel onderscheiden. Dat blijkt ook uit de experimenten. Wanneer we het signaal met de computer zo manipuleren dat alleen het patroon van hoge en lage tonen te horen is, blijft het verschil tussen moedertaal en vreemde taal bij de baby's nog even goed te meten.

Wat hebben die baby's eraan? Onderzoekers denken dat ze op deze manier, zelfs voordat ze hun eerste woordje hebben geleerd, al iets kunnen leren over de woordvolgorde. Komt het lijdend voorwerp in hun toekomstige moedertaal vóór het werkwoord ('Ik appel eet') of erna ('Ik eet appel')? In alle talen van de wereld ligt de klemtoon normaal gesproken op het lijdend voorwerp. Dus kan een foetus ervan uitgaan dat als je meestal 'dadadadaDA' hoort, je waarschijnlijk een zin hebt waar het lijdend voorwerp aan het eind komt.

Let wel: de klemtoon benadrukt niet altijd het lijdend voorwerp. In de vorige zin ligt hij bijvoorbeeld op het woord 'altijd'. Je kunt de klemtoon in een gemiddelde zin op ieder willekeurig woord leggen:

- IK eet appels.
- Ik EET appels.
- Ik eet APPELS.

De eerste twee zinnen kun je alleen geven in heel specifieke situaties. De eerste kan bijvoorbeeld het antwoord zijn op de vraag 'Wie eet er hier allemaal appels?', en de tweede op de vraag 'Wat doe jij zoal met appels?' In die vragen worden

dus al veel van de woorden uit het antwoord gegeven. De klemtoon komt dan op het nieuwe woord in het antwoord.

Als je een heel algemene vraag stelt ('Wat is er aan de hand?') kun je alleen het derde intonatiepatroon gebruiken. Dus zal dat gemiddeld het meest voorkomende klemtoonpatroon zijn, en dus kunnen kinderen dat gebruiken in hun moeizame zoektocht naar de grammatica van hun specifieke moedertaal.

De volgorde tussen lijdend voorwerp en werkwoord is ook inderdaad een van de eerste verschijnselen die kinderen onder de knie krijgen wanneer ze hun moedertaal leren. Dat blijkt wanneer kinderen een paar jaar later hun eerste zinnetjes maken. Nederlandse kinderen zeggen dan 'koekje eten', terwijl Amerikaanse kinderen 'eat cookie' (en Engelse kinderen 'eat biscuit') zeggen.

Hun hebben

Behalve pauzes en intonatie is er in talen van de wereld nog iets waaraan je kunt aflezen hoe de operatie Voeg gewerkt moet hebben, en dat zijn naamvallen. In het Nederlands hebben we niet veel naamvallen meer, in ieder geval niet zichtbaar. We zien ze eigenlijk alleen nog op persoonlijk voornaamwoorden ('Ik zie de man', 'De man ziet *mij*') en niet meer op lidwoorden of naamwoorden. We zeggen sinds de Middeleeuwen niet meer 'Ik zie den man', en sinds de negentiende eeuw schrijven we het ook niet meer.

Bij voornaamwoorden zijn de naamvallen bovendien langzaam maar zeker aan het verdwijnen. Op dit moment gebeurt het bij de voorwerpsvorm 'hun', die tot ergernis van sommigen langzaam maar zeker de onderwerpsvorm 'zij' aan het

verdrijven is ('Hun hebben'). 'Hun' is daarin voorafgegaan door een andere vorm: 'gij' werd in de loop van de negentiende eeuw vervangen door 'u'. Terwijl men in de negentiende eeuw nog 'Gij loopt' zei, naast 'Ik zie u' (zoals men aan het begin van de twintigste eeuw zei 'Zij lopen' naast 'Ik zie hun'), verdween de eerste vorm in de loop van de tijd uit de meeste dialecten en uiteindelijk ook uit de standaardtaal.

In het Afrikaans is men nog een stapje verder gegaan. Daar zegt men bijvoorbeeld: 'Ons kom.' Het is een opvallend, maar niet goed begrepen feit dat het kennelijk steeds de oorspronkelijke onderwerpsvorm ('gij', 'zij', 'wij') is die het loodje legt.

Dat verdwijnen van de naamvallen heeft waarschijnlijk te maken met migratie. De Amerikaanse neerlandicus Robert Howell – ja, er zijn Amerikanen die meer over de geschiedenis van onze taal weten dan u of ik – is al een aantal jaar bezig dit te laten zien: de Nederlandse dialecten verloren tussen de dertiende en de vijftiende eeuw hun naamvalsysteem, in de eerste plaats in de steden die grote migratiestromen te verwerken kregen.

Tot de dertiende eeuw moeten veel Nederlandse dialecten (over hét Nederlands kun je op dat moment nog niet spreken, je hebt alleen die dialecten) nog een systeem hebben gehad waarin onder andere lidwoorden en bijvoeglijk naamwoorden naamvallen uitdrukten, min of meer zoals het Duits dat nu nog steeds doet:

- de cleine man [nominatief]
- des cleinen mans [genitief]
- den cleinen man [datief]
- den cleinen man [accusatief]

- de cleine vrouw [nominatief]
- der cleinen vrouw [genitief]
- der cleinen vrouw [datief]
- de cleine vrouw [accusatief]

In de late Middeleeuwen trokken veel mensen van het platteland ineens naar de stad. Het idee van Howell en zijn medewerkers is dat er daardoor sprekers van allerlei dialecten bij elkaar kwamen in die steden. Dat zou vereenvoudigingen veroorzaakt hebben in de grammatica, bijvoorbeeld omdat taal lerende kinderen door alle variatie om hen heen in de war werden gebracht over wat het naamvalsysteem nou eigenlijk precies zou moeten zijn. Die kinderen grepen daarom terug op het eenvoudigst mogelijke systeem: dat er helemaal geen naamvallen zijn.

De gegevens uit Brugge en Leiden bevestigen die gedachte op een verbluffende manier. Brugge was in 1300 al een grote stad en je vindt in manuscripten uit die stad op dat moment ook nog maar weinig naamvallen opgetekend, Leiden krijgt pas rond 1500 te maken met een toestroom die pas na enkele decennia echt groot wordt. Het verdwijnen van naamvallen in het taalgebruik houdt daarmee vrijwel gelijke tred.

Later moet dat nieuwe, naamvalsloze Nederlands zich ook naar buiten de steden zijn gaan verspreiden. Inmiddels gebruikt geen enkele Nederlandstalige nog naamvallen bij lidwoorden en bijvoeglijk naamwoorden. Behalve dan in staande uitdrukkingen zoals ‘dezer dagen’.

Maar de migratie gaat inmiddels steeds verder door, en daarmee ook de erosie van de naamvallen.

Jan legt het snoep op tafel in de kast

Het kan ondanks hulpmiddelen als toonhoogtemelodie en naamvallen ook misgaan: terwijl je een zin hoort of leest blijkt je ineens op het verkeerde spoor te zitten. Je hebt de woorden die je tot dan toe hebt gehoord op de verkeerde manier gegroepeerd en raakt ineens in de war van de woorden die blijken te volgen. De volgende zinnen hebben dat effect op de meeste lezers:

- De raad geeft een opsomming van leerstoelen Nederlands en Neerlandistiek is hierbij niet als afzonderlijke studie geteld.
- Experimenten met regen maken lijken succesvol.
- Jan legt het snoep op tafel in de kast.
- Jan vertelde het meisje dat de hond beet dat de man was weggegaan.
- Schepen vergaan in een storm zijn zelden verzekerd.

Bij minstens een paar van deze zinnen moet u op een bepaald moment even hebben een klein schokje hebben gevoeld. Dat schokje is zelfs met experimenten met hersenscans aan te tonen. In de zin ‘Jan legt het snoep op tafel in de kast’ voelde u het waarschijnlijk net na het woordje ‘in’.

Wat was er aan de hand? Zodra je de eerste woorden van een zin hoort of leest, begin je een structuur op te bouwen. Na het werkwoord ‘leggen’ weet je: er moeten nu twee zinsdelen komen: een lijdend voorwerp dat datgene aanduidt wat gelegd moet worden. Dan hoor je ‘het snoep’ en het is duidelijk dat je het lijdend voorwerp te pakken hebt. Het volgende woord is ‘op’, dat makkelijk een plaatsaanduiding kan vormen, dus maak je de structuur:

– {Jan {{legt {het snoep}}} {op tafel...}

Nu kom je bij het woord ‘in’ en daar begint de verwarring. Waar moet je dat aan hechten? Het zou bij ‘tafel’ kunnen horen. De luisteraar kiest daar dan voor. Maar zodra hij ‘kast’ gehoord heeft, weet hij dat het mis is. Strikt genomen is een mogelijke betekenis van deze zin dat er een tafel in de kast staat, en dat Jan daar het snoep op legt. Dat is een weinig plausibele interpretatie van deze zin. Wat dan wel? Dan kom je erachter dat de structuur die je tot dan toe hebt opgebouwd, misschien wat te haastig was gemaakt: ‘op tafel’ hoort niet bij ‘leggen’, maar bij ‘het snoep’. Je moet daarvoor de zin opnieuw structuren – dat is het schokmomentje dat je even voelt in je hoofd, tot je krijgt:

– {Jan {{legt {het {snoep {op tafel}}}} {in {de kast}}}}

Iets soortgelijks is bij al die zinnen aan de hand: daar kom je op een bepaald moment op een woord waar je merkt dat het geen logische plaats meer heeft in de interpretatie van de zin die je tot op dat moment had opgebouwd, en moet je terug. De zinnen worden daarom ook wel ‘intuinzinnen’ genoemd: je bent erin getuind. (Het werkt trouwens nog iets beter wanneer je mensen de woorden één voor één laat zien, zodat ze geen overzicht hebben over wat er nog moet komen.)

Uit dat soort experimenten kun je ook wat leren over hoe het ontleedmachientje in ons hoofd precies werkt. Kennelijk probeer je zo snel mogelijk op een punt te komen dat de zin helemaal af is: wanneer je ‘Jan legt het snoep op tafel’ gehoord hebt, of ‘Schepen vergaan in een storm’ ga je ervan uit dat dit zo’n beetje is wat de spreker wil zeggen. Pas door

de volgende woorden besef je dat het voorafgaande ook als minder dan een hele zin geïnterpreteerd kan worden.

Hij zegt dat hij wat las

Eén, wat ingewikkelder, eigenschap van Chomsky's Voegoperatie heb ik nog niet genoemd. In de voorbeelden tot nu toe nam hij steeds twee 'nieuwe' woorden of woordgroepen samen, die nog niet in de zin stonden. Maar volgens Chomsky kun je ook een woordgroep samenvoegen met een woord dat onderdeel uitmaakt van die groep.

De groep {a, b} kun je bijvoorbeeld voegen met a, zodat je {a, {a, b}} krijgt. Volgens Chomsky gebeurt het bijvoorbeeld als we vragen stellen:

- Hij zegt dat hij *wat* las. [1]
- *Wat* zegt hij dat hij las? [2]

In de tweede zin is 'wat' het lijdend voorwerp van 'las', net als in de eerste (al betekent het woordje op zich net wat anders). Hij zou dus ook daar gevoegd moeten worden. Tegelijkertijd moet 'wat' vooraan in de zin staan, omdat het een vraag is.

Volgens Chomsky voeg je het vraagwoord in dit geval ook echt twee keer. Eerst op de plaats waar het als lijdend voorwerp hoort te staan:

- {hij, {zegt, {dat, {hij {*wat*, las}}}}}}

Daarna nog een keer, helemaal vooraan:

- {*wat*, {hij, {zegt, {dat, {hij {*wat*, las}}}}}}}}

De zin heeft nu twee keer precies hetzelfde woord ‘wat’: de eerste keer vooraan, om duidelijk te maken dat het hier een vraag is, en de tweede keer op de plaats waar het lijdend voorwerp bij ‘las’ hoort te staan.

We zijn hier weer terug bij de gedachte dat een zin uit twee delen bestaat die ik al eerder uitgebreid besproken heb: de eigenlijke gedachte (‘hij zegt dat hij wat las’) en daarbuiten, aan de linkerkant, een adresveld waarin je onder andere duidelijk kunt maken dat het hier om een vraag gaat. Het woord ‘wat’ is nodig in allebei de onderdelen van de zin; Chomsky biedt een manier om die theorie van de twee schillen preciezer uit te drukken.

Wanneer we nu een zin uitspreken, besluiten we slechts een van die twee voorkomens uit te spreken, en dat is dan kennelijk de voorste (of eigenlijk: die waar de minste haakjes omheen staan):

- *Wat* hij zegt dat hij (*wat*) las.

(Zoals we hebben gezien, gaat het verbogen werkwoord ook nog naar de buitenste schil om aan te geven dat we hier te maken hebben met een hoofdzin.) Dit lijkt misschien wat vergezocht, dat aannemen dat woorden soms twee keer in een zin staan, ook al spreken we ze maar één keer uit. Volgens Chomsky is het echter nodig om aan te nemen dat het in ieder geval kan: Voeg kan iedere twee woorden of woordgroepen als invoer accepteren, ook als ze al in elkaar gevoegd zijn.

Er blijken bovendien talen en dialecten te zijn die soms allebei die kopieën uitspreken. Mijn collega’s Sjef Barbiërs, Olaf Koeneman en Marika Lekakou hebben bijvoorbeeld laten zien dat dit geldt voor Drentse dialecten, waarin je dingen kunt zeggen zoals:

– Wie denk je wie ik gezien heb?

Ook hier moet nog wel iets meer gezegd worden over de precieze woordvolgorde (waarom je ‘wie ik gezien heb’ zegt in plaats van ‘ik wie gezien heb’), maar het idee is duidelijk: hetzelfde woord kan soms inderdaad meer dan eens opduiken, ook al besluiten sommige talen om in zulke gevallen er maar één uit te spreken.

Het aardige is: het volgt eigenlijk precies uit Chomsky’s theorie dat er dialecten als het Drents moeten bestaan. Toen hij zijn theorie ontwikkelde, had hij daar echter geen idee van.

Een zin goed begrijpen is een cadeautje uitpakken

De gedachten die Chomsky in de loop van zijn leven over taal ontwikkelde, hebben hem beroemd gemaakt – terwijl hij zelf eigenlijk zijn werk als (links) politiek commentator altijd veel belangrijker gevonden heeft. Al meer dan vijftig jaar torent zijn gestalte boven de taalwetenschap uit. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk (of: onmogelijk, zo niet moeilijk) om een taalkundige te vinden die geen mening over Chomsky’s theorieën heeft, en die mening is bijna altijd nogal uitgesproken. Er zijn taalkundigen die hem een oplichter vinden, en er zijn anderen die hem het grootste genie vinden die het vak ooit heeft voortgebracht.

Die weerstand is wel te verklaren. Hij wordt minstens voor een deel veroorzaakt door Chomsky’s nogal opmerkelijke taalgebruik. Zijn interesse gaat uit naar de zinsbouw, en daarbij dan de laatste decennia vooral naar de operatie Voeg, die zoals we hebben gezien nogal simpel is, en waarvan

hij aanneemt dat deze typisch is voor de menselijke soort. Bovendien is hij vooral geïnteresseerd in taal als een instrument van het denken, en niet bijvoorbeeld als communicatiemiddel, en is hij geïnteresseerd in wat talen gemeenschappelijk hebben met elkaar en niet zozeer in wat ze van elkaar onderscheidt.

Dat zouden veel mensen misschien allemaal nog wel accepteren – men kan nu eenmaal niet alles tegelijk bestuderen – wanneer Chomsky niet ook nog eens zei dat de operatie Voeg de menselijke taal is. Niet een aspect van taal, eventueel het belangrijkste of het interessantste, maar het enige wat er voor hem toe doet: het definiërende aspect van menselijke taal.

Andere taalkundigen worden dan boos omdat zij denken dat, pakweg, communicatie nu juist reuze belangrijk is voor het goed begrijpen van zinsvorming. Van de weeromstuit hebben mensen de neiging dan weer te zeggen dat taal alléén in communicatie wordt gebruikt, dat je van de structuur van zinnen niets kunt leren over het menselijk brein. Het gebruik van taal gaat alleen maar over rekening houden met de ander en in het geheel niet over denken.

Misschien zijn de verschillende standpunten in die discussie een beetje overtrokken. Onmiskénbaar wordt iedere zin ergens onder een menselijk schedeldak geboren. Hij moet dus iets weerspiegelen van hoe de menselijke geest werkt. Bovendien is ook duidelijk dat het tot nu toe nooit gelukt is om ook maar enig dier een zin te laten maken die in de buurt komt van wat een vierjarig kind dag in dag uit de wereld in slingert. Er moet dus iets bijzonders zijn aan het menselijk brein. Chomsky's redenering dat dit zoiets moet zijn als Voeg, omdat volgorde er voor heel veel verschijnselen niet toe lijkt te doen en structuur wel, lijkt me bijzonder ingenieus.

Voeg is dus misschien inderdaad iets typisch menselijks, en misschien wel het allerbelangrijkste verschil tussen de mens en de nauwst verwante mensapen, dat ook weerspiegeld wordt in sommige andere menselijke activiteiten, zoals tellen. Of Voeg door de evolutie is gegeven aan de mens om taal mogelijk te maken, en later is gebruikt om te tellen, of andersom, of dat het zelfs om heel andere redenen is ontstaan – zoals het bijhouden van ingewikkelde familiërelaties – lijkt mij moeilijk te bepalen.

Tegelijkertijd lijkt het mij onmiskenbaar dat we een he-leboel zinnen ook nog uitspreken of opschrijven, en dat we dat vaak doen in de aanwezigheid van anderen. Dat we op dat moment de woorden achter elkaar zetten om ze uit te kunnen spreken, en de gedachte klaarmaken, zodat de ander kan gaan puzzelen aan al de verborgen betekenissen die er in de zin verstopt zitten.

Dat heb ik willen laten zien in de zwerftocht langs tientallen mooie, curieuze, interessante, rare, onafgemaakte en andere zinnen – op de volgende bladzijden staan ze in de inhoudsopgave nog eens onder elkaar – die hiermee ten einde komt. De wereld, onze wereld, bestaat uit zinnen. Bijna alles wat we weten over andere mensen, of over de natuur, of over abstracte werelden vol met driehoeken en getallen, weten we uit zinnen. Het zijn alledaagse gebruiksvoorwerpen, waarvan iedereen er iedere dag honderden maakt, voor zichzelf en voor anderen.

We geven elkaar de hele dag honderden zinnen, en al die zinnen zijn cadeautjes. De buitenste laagjes van het verpakingsmateriaal gaan over onze onderlinge relaties als spreker en luisteraar en over wat we met de zin willen bereiken; de binnenste lagen bevatten een naakte gedachte. Een zin goed begrijpen is een cadeautje uitpakken.

Inhoud

Inleiding – De aarde is een bol	5
In het stadion wordt tot diep in de nacht gedanst	7
U bent alweer vijf minuten te laat!	11
Ik ben makelaar in koffi	14
Ik ben gestopt met roken	17
Ik heb vanmiddag de helft van de appeltaart opgegeten	19
Ik beken	22
Er is minstens één man ontrouw	24
Je zei dat je blij was, ik wist waar de bus	26
Als dat maar goed gaat!	31
In Brazilië, daar zijn nu alle bossen en struiken naar	
Taiwan gebracht	34
Boemboem hok-oe krak	35
Daar heb je meer aan	37
Ik verklaar u man en vrouw	40
Dit is niet onwaar	42
Het gebeurd	46
Ik ben geboren uit zonnegloren	48
Another boring game involving Spain	51
Dank u, moeder van de oma!	53
Hun vallen op geometrische vormen	56
Kleuren zijn daden van het licht dat breekt	58
De oefenmeester was slechts 37 dagen actief bij de club	60
Wij wij wij wij wij (enz.)	65
Je komt morgen?	67
Ik betreur het voorafgaande	68

Meisje, vis, vangen 71
 Hun vader kussen die mannen iedere ochtend 74
     Deze kant boven 77
 Ik wil dat jij weet dat het buiten regent 81
     Twee plus twee is vier 82
 De mannen zagen het meisje met de verrekijker 85
     Maria kust Lena op haar wang 87
     Hem smelt 90
 De gestorven soldaten liggen in het gras 95
     Ik geef jou 97
     Johan liet zijn oude moeder sterven 100
 Wat hebben die vrouwen voor mannen gekust? 101
 Althands zij had de tafel geruimd en verliet mij 103
     Dat ruikt mij lekker 105
     Frits is niet alleen vierde geworden 109
     Vorige week gisteren is Marie gevallen 112
 Gaat die Tinus plotseling dat die mierenneukers aan d'r
     neuzen hangen 114
     Ik ben waanzinnig blij 116
     Ik geloof er geen bal van 118
     Ik zal wat hij wil vragen 120
 Joop heeft iets moois gezien: een tablet-pc van 10.1 inch 123
 Willem-Alexander denkt dat ze die gek gaan uitnodigen
     voor hun feestje 125
     De kans is groot om te regenen 127
     Ik zou een dag uit vissen 129
     Drie van de vier peilers denkt 132
 Wij worden de grootste, zo niet een van de grootste 134
     Ben de eerste om een vraag te stellen 137
 Wij raden dit gebruik af, omdat het niet voor iedereen
     aanvaardbaar is 139

Een reden om een hekel te hebben aan zo'n onschuldig
woordje is niet te bedenken 142
Schrijvers zijn degenen die met de taal omgaan 144
De ene ziet uit op de tuin en het andere... 147
Je neemt tijdens je vakantie neem je een bootje mee 149
Kunnen adelaars die zwemmen, vliegen? 153
Jan heeft zichzelf gezien 158
Karel geeft Piet een foto van zijn kinderen 162
 $3 = 1 + (1 + 1)$ 165
Dat schrijft Jan aan Marie 166
Jan schrijft aan Marie dat Eveline Koos alles heeft
verteld 169
Vrouw een ziet man de 173
De jongens leren Benedictine drinken 175
Ik EET appels 177
Hun hebben 179
Jan legt het snoep op tafel in de kast 182
Hij zegt dat hij wat las 184
Een zin goed begrijpen is een cadeautje uitpakken 186

